

Bisschop, commissaris-legaat en visitator De laatste hoogkerkelijke bezoeken aan Breda 1570-1590

door

VALENTIJN PAQUAY

De zestiende eeuw, overgangperiode van middeleeuwen naar nieuwe tijd, moet voor de tijdgenoot uiterst verwarrend zijn geweest. Het traditionele religieus-kerkelijke leven dat alles bepalend was voor denken en handelen, ging ten onder. Oude verhoudingen en overtuigingen voldeden niet meer. De universele Kerk verloor de greep. De roep om veranderingen, hervormingen of *reformaties*, terug naar de beginselen, klonk alom en al lang. Nieuwe opvattingen en stromingen zochten een uitweg. Allerlei controversiële en dissidente groeperingen kwamen op; van gematigde lutheranen tot revolutionaire wederdopers, die werden bestreden. Uiteindelijk kregen hier te lande militante calvinisten de overhand. Tegelijk ontwikkelden zich nieuwe sociale en economische verhoudingen. Dat ging niet zonder sociale botsingen en maatschappelijke onrust. Politiek-bestuurlijk drong de staat, belichaamd in de centrale instellingen te Brussel, steeds dieper binnen in het leven van de mensen en legde zware druk en lasten op.

De spanningen escaleerden rond 1566 tot wat de beeldenstorm wordt genoemd. Op deze schadelijke en gewelddadige uitbarstingen reageerde het wettig gezag, in de persoon van Filips II, koning van Spanje. Hij stuurde zijn beste generaal, de hertog van Alva. Diens repressief optreden riep veel weerstand op en verergerde de situatie. Hoge belastingdruk en alomane legerstroepen leidden in 1572 tot een gewelddadige uitbarsting, de Nederlandse Opstand, waarin al deze genoemde factoren in een onontwarbare kluwen samenkwamen. Waarop dit alles zou uitlopen, lag niet vast en kon ook door niemand toentertijd worden voorzien. Wat begon als verzet in Vlaanderen en Brabant, zou na tachtig jaar eindigen als een overwinning voor Holland en bondgenoten. Ideologische standpunten c.q. geloofopvattingen waren nog volop in ontwikkeling. Allerlei begrippen en groeperingen waren toen nog niet zo vast omljnd als nadien kwam vast te liggen. Uiteenlopende opvattingen deden de emoties hoog oplopen. Gevoel voor relativering en nuancering waren ver te zoeken; tolerantiepolitiek (religievrede) was tot mislukken gedoemd.

Tegen deze achtergrond willen we de afsluitende twee decennia van het middeleeuws-katholieke leven in en rond de 'Grote Kerk' te Breda onder de loep te nemen. Met name de laatste jaren 1581-1590 bleven in mijn eerdere bijdragen op de achtergrond om de gepresenteerde eeuwenlange geschiedenis niet nog ingewikkelder te maken. Deze cruciale jaren voor Breda zullen, hier preciezer en in vervolg op een eerdere bijdrage, vanuit de invalshoek van bezoeken op een rij worden gezet.¹ De Luiks middeleeuwse constellatie maakte toen plaats voor het nieuwe Antwerps (contrareformatorische) rooms-katholicisme en figuren van heel ander slag kwamen langs.

De nieuwe bisschop: vernieuwen en reguleren

Bisdom Antwerpen

Bij de bisschoppelijke herindeling van de Habsburgse Nederlanden werd Breda toebedeeld aan het geprojecteerde bisdom Antwerpen, ressorterend onder het nieuwe aartsbisdom Mechelen. Het bisschoppelijk gezag en zijn specifieke bestuursapparaat kwamen maar moeizaam van de grond. Zelfs bisschopsbenoeringen leverden problemen op; er waren regelmatig zelfs langdurige vacatures (*sedis vacatio*), zoals in de jaren 1576-1587. Juist de bisschopsstad in oprichting was een bolwerk van protestantse stromingen, terwijl Breda de machtsbasis van de opstandelingenleider Oranje was. De wereldhavenstad aan de Schelde viel in handen van de gereformeerden, terwijl Bergen op Zoom sinds 1577 'Staats' werd en altijd zou blijven. Alleen dankzij Parma's herovering van de Scheldestad in 1585 kwam de kerkelijke hervorming aan roomskatholieke zijde met krachtige overheidssteun echt op gang. Op zijn beurt viel Breda onverwachts in 1590 in Staatse handen waardoor de Oranjes terugkeerden en de calvinisten de ruimte kregen. Pas met de tweede Antwerpse bisschop Van der Beke / Torrentius (1587-1595) kwam het nieuw opgezette diocees goed van de grond maar de effecten ervan zouden pas na de eeuwwisseling naar de zeventiende eeuw merkbaar worden.² Dit alles staat in scherp contrast met de voortvarendheid waarmee de veranderingen in het nieuw gecreëerde bisdom Den Bosch verliepen, terwijl in het nieuw opgezette bisdom Middelburg alles snel op een finale mislukking uitliep.³

De geografische afbakening van het bisdom Antwerpen kwam pas echt rond na 1567. Tot halverwege de jaren 60 van de zestiende eeuw was in Breda het Luikse gezag nog altijd merkbaar. Eeuwenoude structuren werden toen radicaal omgegooid. Het bisdom Antwerpen, geformeerd uit stukken van Luik en Kamerijk, omvatte 145 parochies, en bestond sinds 1571 uit vier landdekenaten, uitgezonderd het aartsdiakonaat van de domstad zelf, de grootste stad (ca. 100.000 inwoners) in de Nederlanden.⁴ Het landdekenaat Breda vormde de noordoosthoek met veertig parochies. Een compact geheel van Willemstad tot Ravels (België); van Rijkevorsel (België) tot Dongen. De grenzen van dit dekenaat Breda vielen niet helemaal samen met de staatkundige grenzen, wat toch wel de opzet was geweest. Voor het eerst stond Breda op de kerkelijke kaart, met de Onze-Lieve-Vrouwekerk als middelpunt. Het kerkelijk district zou een wisselvallig bestaan doormaken: onvoltooide opbouw (1581-1590), abrupte onderbreking (1590-1625), en kortstondige heropleving (1625-1637), alvorens voor meer dan twee eeuwen (tot 1853) ondergronds te gaan. Het hoogtepunt onder de aarts Hertogen in al zijn Rubensiaans-barokke glorie heeft Breda nauwelijks meegemaakt.⁵

Landdekenaat Breda

Zonder bisschoppelijke structuur géén hervorming dan wel de heropleving die door het Tridentijns-rooms-katholicisme werd gestimuleerd. Juist in dit proces zetten de centrale Brusselse regering en koning Filips II vanuit Madrid zich persoonlijk in ten gunste van de Kerk, vanzelfsprekend de rooms-katholieke Kerk, kortom 'Troon en Altaar'. Ondanks de naamgeving van het dekenaat vormde de belangrijkste

ste parochiekerk, met een rijk verleden, in de stad Breda niet het bestuurscentrum. De dagelijkse leiding in de regio was toevertrouwd aan de landdeken (*decanus ruralis*), die zoals voorheen gebruikelijk werd gekozen door de gezamenlijke pastoors uit hun midden, maar voortaan benoemd door de bisschop.

Tot in 1571 en 1572 werd die positie nog altijd bekleed door Servaes Schilder, pastoor van Rijsbergen. Rond 1578 vond hij een opvolger in Hugo van Amerongen. Hij was toen pastoor van Etten (1571-1579), die in 1587 als pastoor van Venlo gewelddadig zijn dood zou vinden. Ongetwijfeld dankzij zijn relatie tot de invloedrijke familie Montens kwam de Bredanaar na een studie in Leuven (1547/50) en kapelanieën in Ulicoten en Meerle (1556) op die positie terecht.⁶ Of er in de tussenliggende jaren iemand anders die coördinerende functie vervulde, is onduidelijk. Eind jaren tachtig (1586-1602) speelde de pastoor van Hoeven deze hoofdrol op het Bredase platteland: Lieven de Smidt († 1614), cisterciënser uit de abdij Sint-Bernards-op-het-Scheld. Deze monnik-pastoor onderhield een levendige correspondentie met bisschop Torrentius.⁷ Zo viel in die woelige tijd het zwaartepunt op de westzone: de landdeken als buffer tegen het oprukkende calvinisme? De deken deed jaarlijks verslag aan de bisschop die op zijn beurt weer om de vier jaar rapporteerde aan de paus (*relationes ad limina*), zoals sinds de jaren 1585 was voorgescreven. Zo ontstonden reeksen van verslagen vanaf 1590 die terug te vinden zijn in de bisschoppelijke, aartsbisschoppelijke en pauselijke archieven, die Toebak (1995) heeft weten te benutten.⁸

Aartsbisdom Mechelen	vergaderlocatie	Bisdom Antwerpen	vergaderlocatie	Bisdom Den Bosch	Bisdom Roermond
1570 juni 11 – juli 15	Mechelen	1571 febr. 4-6	Antwerpen	1571 mei 8	1569 mei 24
1574 mei 8-21	Leuven	1576 mei 22	Antwerpen?	1612 okt 8-10	1570 sept. 6
1607 juni 26 – juli 20	Mechelen	1610 >>			1571 ?
1623 aug.	Mechelen	1612-1621			1572 mei
1628 sept.		jaarlijkse dekenaaits- vergadering			157> nov.

Schema: provinciale concilies van Mechelen en diocesane synodes van Antwerpen ca. 1570 – ca. 1625.

Overleg op diverse niveaus, zowel bij diocesane synodes als bij aartsbisschoppelijke concilies (1570, 1574), brachten vooralsnog weinig effect. Daarvoor waren de tijdsomstandigheden te ongunstig. Aan de invoering van vernieuwingen, zoals een Romeinse liturgie (na 1598: *proprium* en brevier) en in het bisschoppelijke seminarie opgeleide wereldheren (pas na 1605) kwam men nog lang niet toe. Het stichten van ordehuizen voor de contrareformatorische orden, zoals de jezuïten en de capucijnen, verliep moeizaam. Wel begon bisschop Sonnius meteen met een wijdingsregistratie.⁹ Ondanks de nabijheid van vijandelijk en geleidelijk protestants wordend gebied blijkt de overgrote meerderheid van parochiekerken in het Land van Breda bemand te zijn.¹⁰ Vanwege een ernstig priestertekort was meer dan de helft van de pastoorposten toevertrouwd aan reguleren van allerlei orden.

- 1 Portret van de eerste bisschop van Antwerpen: Franciscus Sonnius. Hij was bisschop van Antwerpen van 1570 tot 1576. Het schilderij bevindt zich nu in de kathedraal van Antwerpen. (foto: Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel, 87246).

De rooms-katholieke hiërarchie in de Nederlanden werd in 1584 gecompleteerd met de inrichting van een pauselijke nuntiatuur, eerst in Keulen, vanaf 1596 ook een in Brussel (*nunziatura di Fiandra*). De vanuit Rome gestuurde nuntius – meestal een Italiaanse kardinaal – zocht vooral contact met de hoogste regeringslagen en met de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. Hij reisde daartoe ook door de Nederlanden en rapporteerde aan het Vaticaan. Langs deze diplomatieke kanalen komen we soms ook het een en ander te weten over lokale verhoudingen en toestanden. Breda heeft nooit een apostolisch nuntius zien komen. Soms wist deze observator over Breda wat te berichten. Al was het maar de onverwachte val van Breda in maart 1590.¹¹

Antwerpse functionarissen

De landdeken van Breda verdeelde ieder jaar op de derde Paasdag – aan het begin van het kerkelijke jaar – het Heilig Oliesel onder de pastoors in de regio, waarvoor de Bredase kerk als centraal verdeelpunt fungeerde. Moest in 1587 de gewijde olie uit Hoogstraten komen, in 1589 kwamen niet minder dan 25 pastoors, onder wie vijf van over de grens van het landdekenaat, deze in Breda halen.¹² Na een plechtige hoogmis, in aanwezigheid van prelaten en parochiegeestelijken, trok een processie over de Markt naar de Johannierkerk, de Sint-Janskerk aan de Sint-Jansstraat. Was dit niet een gunstige gelegenheid tot dekenaal overleg? Verder verleende de deken aan de gelovigen allerlei huwelijksdispensaties, wat een omslachtige gang door hogere instanties c.q. een rechtszaak voorkwam. Hij hield hiervan over de periode mei 1588 – juni 1591 een register bij.¹³

De Luikse officiaals waren aantoonbaar actief tot in 1564, terwijl het Leuvense hof nog functioneerde in 1570.¹⁴ Het nieuwe Antwerpse officialaat bestond uit een homogene instantie, goed georganiseerd maar weinig actief in het onrustige noorden. Meteen in 1570 benoemde Sonnius de toenmalige kapitteldeken van Antwerpen, Jean-Rogier de Tassis / von Taxis († 1593), tot eerste officiaal van Antwerpen. Tot diens terugtrekking in 1585, nam deze machtige Mechelaar vijftien jaar lang de rechterlijke taak waar. Zijn opvolger werd Simon Moors († 1598), een theoloog van bescheidere afkomst; eveneens verbonden aan het domkapittel als aartspriester. Van het officialaatsarchief uit hun ambtsperiodes, waarvan Mattheus van Eersel toen griffier was, bleven wat snippers bewaard die verder in het bijzonder geen licht werpen op Bredase (mis)toestanden.¹⁵ Het Antwerpse officialaat manifesteerde zich in Breda vanaf 1571. We zien Jacob van de Velde in 1575 in die functie optreden. Van de Velde moet namens Taxis hebben gehandeld; hij was toen namelijk aartsdiaken van Antwerpen (1575-1591).¹⁶ Regelmatige openbare kerkelijke rechtzittingen bij de Bredase parochiekerk vonden niet meer plaats.

Strikt genomen traden in die tijd op het niveau van bijzondere rechtspraak drie naast elkaar opererende inquisitierechtbanken op: de vanouds bestaande bisschoppelijke maar ook de pauselijke inquisitie waren hoogst incidenteel en nauwelijks actief. Veel ketterbestrijding kwam op conto van de Brusselse regeringsinquisitie, de zogeheten ‘Spaanse inquisitie’.¹⁷ De impopulaire Raad van Beroerten of de ‘Bloedraad’ bracht kettervervolgingen, zoals nog in mei 1568 te Breda, waaraan het eerste herdenkingsmonument in de stad zijn bestaan dankt: de *grote keysteen* op het Kasteelplein; feitelijk de grenssteen tussen Burcht- en stadsterritorium. Er vonden demonstratieve boekverbrandingen plaats, zoals in juli 1569 op de Markt.¹⁸ Al deze repressieve maatregelen werden overigens uitgevoerd op last van de Bredase schepenbank zelf.

De vastendispensatie nieuwe stijl d.w.z. volgens Tridentijnse regels, kwam vanaf voorjaar 1569 uit Antwerpen, toen Sonnius strikt genomen nog elect was.¹⁹ Meestal nam de officiaal de taak waar om dergelijke brieven af te geven in afwezigheid van de bisschop en door een bode te laten bezorgen. In principe liep deze bisschoppelijke gunst voor Breda door tot en met 1578, toen het protestants bewind daaraan een einde maakte. Eenmaal het katholicisme hersteld, werd deze traditie niet meer hernomen in de jaren tachtig. Een echte Antwerpse wijbisschop zien we vóór 1590 niet

2 Reisschema van bisschop Sonnius in het jaar 1570 door zijn bisdom. Met kleuren zijn de vier dekenaten van het bisdom Antwerpen aangegeven. Hij deed de volgende plaatsen aan: Antwerpen-Lier-Bergen op Zoom-Roosendaal (7 juni) – Breda – Antwerpen (26 juli) (kaart: Karel Leenders)

3 Reisschema van bisschop Sonnius in het jaar 1572: vanuit Antwerpen via Oosterhout-Etten-Oudenbosch (17 augustus) naar Breda (22 augustus) en terug naar Antwerpen (22 september). (kaart: Karel Leenders).

meer in Breda verschijnen. De eerste hulpbisschop ontving overigens pas in 1594 een aanstelling.²⁰ Toch viel er in die turbulente periode het nodige in te wijden, want ten gevolge van beeldenstorm van 1566 en de calvinistische dominantie rond 1580, waren de ‘Grote Kerk’ en alle kapellen buiten gebruik gesteld en onttakeld, ofwel in katholieke term ‘ontheiligd’. Die moesten allemaal worden (her)ingewijd.

Bisschop Sonnius

In de steden, zoals Breda, was de macht van de landdeken beperkt. Hier kon alleen de bisschop persoonlijk of zijn vertegenwoordiger, de vicaris-generaal, optreden. Op dit niveau was het Bredase kapittel, dat heel het kerkelijk leven in de stad beheerste, zijn belangrijkste tegenspeler. Via deze invalshoek komen we concreet gesproken toch weinig te weten.²¹ Ondertussen waren die bevolkingscentra juist in de greep van protestantse bewegingen. In het verleden was de hoogadellijke bisschop van Luik nooit naar Breda gekomen. Hoewel de oude prins-bisschoppen zich beslist met geestelijke zaken bezighielden naast hun vele staatsaken, trokken sinds Trente de nieuwe bisschoppen wel systematisch hun diocesis in. Deze bisschoppen waren van een heel ander slag dan de vaak adellijke middeleeuwse voorgangers. Zij waren doorgaans van burgerlijke herkomst, hadden gestudeerd in Leuven, waren erudiete humanisten, sommigen zelfs van internationale faam. Zij bouwden bibliotheken op en legden antiquiteitencollecties aan. Zij waren loyaal aan de landsheer in de persoon

van koning Filips II en aan de centrale regering in Brussel, zonder wie zij zich moeilijk konden handhaven.

De eerste bisschop van Antwerpen, Sonnius (1570 mei - † 1576 juli), had amper een maand zijn intronisatie achter de rug, of de ruim zestigjarige bezocht de parochies van zijn diocees..In juni 1570 was de prelaat te Breda, waarna hij de stad nog twee keer kort bezocht.²² Telkens hield hij preken om het nieuwe Tridentijns katholicisme onder de aandacht van de geestelijkheid en het volk te brengen. De eerste keer deelde de bisschop in persoon meteen het vormsel uit. Een afgekomen pauselijk pardon werd tegelijkertijd afgekondigd.²³ Bij een tweede bezoek in februari 1571 verrichte Sonnius persoonlijk de herinwijding van altaren die na de beeldenstorm waren hersteld.²⁴ Een derde keer in Breda, in augustus 1571, stond de inspectie voorop en probeerde hij hervormingen door te voeren.²⁵ Al deze keren ontvingen jongens tussen de tien en veertien jaar de tonsuur of kruinschering.²⁶

Zijn activiteiten zouden weinig blijvende sporen hebben nagelaten, maar vanuit Breda's perspectief valt wel een aantekening te maken. Het parochiale netwerk in de 'Baronie', waarmee hij een intensief contact opbouwde, kreeg hij onder controle dankzij het traditioneel Luikse stelsel van *rescriptiones*, verplichte vragenlijsten, die in de jaren 1570/73 de dorpspastoors dienden in te vullen. Bij een belangrijke broederschap binnen Breda, zoals die van het Sacrament van Niervaert, zien we tussen 1573 en 1576 een wijziging in het 'gilde'-bestuur optreden: van *regeerders* in *meesters*. Zij heetten voortaan *gilde-* of concreter *Sacramentsmeesters*.²⁷ Dergelijke religieuze genootschappen onder kerkelijke controle te brengen was zeker één van de opties van de katholieke reformatie. De officiële Kerk was ook niet geïnteresseerd in lokale wonderbaarlijke devoties, waardoor de gilden veel van hun zelfstandigheid verloren. De Kerk zag liever het Heilig Sacrament voorop gaan. Trente gaf de voorkeur aan een centrale misviering en wilde particuliere missen terugdringen, met andere woorden meer devotie- dan memoriediensten. Na alle verdeeldheid moest een nieuwe religieuze gemeenschapszin worden opgebouwd.

Sonnus heeft met zekerheid ingegrepen in het beheer van de Sint-Joostkapel.²⁸ Het Begijnhof stond altijd al indirect onder bisschoppelijke controle.²⁹ Ingrijpen in het college van kerkmeesters van de Bredase parochiekerk vond hij niet nodig. Ook de inpassing van het autonome Bredase kapittel binnen de nieuw bisschoppelijke hiërarchie moet op zijn naam worden geschreven. De kapittelheren werden immers in hun oude onafhankelijkheid fundamenteel aangetast en onderworpen aan het bisschoppelijk gezag en diens controle. Juist het Bredase kapittel had zich eerder als 'secundair kapittelkerk' geprofileerd tegenover de Luikse bisschop. De kanunniken zagen geen reden om hun belangrijkste documenten te herinterpreteren dan wel te herordenen. We kennen uit 1575 hooguit een paar ad-hoc-maatregelen.³⁰ Persoonlijk bezorgde bisschop Sonnius nog clericale wijdingen aan twee kapelaans in de kerk van Breda.

- 4 Portret van Willem Lindanus, bisschop van Roermond van 1569 tot 1588. In 1588 werd hij nog benoemd tot bisschop van Gent, maar overleed datzelfde jaar. Als commissaris-legaat bezocht hij in 1581 Breda. Het is een miniatuurschilderij uit 1588 op palmhout met een diameter van van 6.2 cm. (bron: Fries Museum Leeuwarden, S00417).

De commissaris-legaat: herwinnen en reorganiseren

Commissaris Lindanus

Eén jaar na Sonnius' laatste bezoek aan Breda brak definitief de Opstand en de burgeroorlog in de Nederlanden uit. Breda werd een speelbal in de politiek en kwam voor de komende tachtig jaren in de frontlinie te liggen. In de nacht van 22/23 juni 1581 slaagden Spaanse troepen onder leiding van Haultepenne erin het kasteel bij verrassing te veroveren. Juist op de tragische gebeurtenissen rond juni 1581 werpt een politiek geschrift, dat onlangs in vertaling verscheen, een opmerkelijke blik.³¹ De Bredase burgermilitie, verenigd in 'De Jonge Borst', koos voor gewapende weerstand, maar moest met veel verlies aan levens het onderspit delven. Dat had tot gevolg dat de stad aan plundering werd overgeleverd en een zware oorlogsheffing moest opbrengen. Voor de Bredenaar, niet gewend aan de harde oorlogspraktijk, een traumatische gebeurtenis die de propaganda van de oppositie vanzelfsprekend uitbuitte. Voor de Bredase kerk vormde dit een reëel bedreigende episode vanwege straatgevechten, brand, plundering en verlies van archieven.

Na deze 'Furie van Haultepenne' werden vanuit Brussel bisschoppen naar Breda gestuurd, en wel met bijzondere opdrachten en van uitzonderlijke bevoegdheden voorzien. Naast de ideologische lading speelden financiële opties een rol, namelijk het terugwinnen van verloren vermogens en het herschikken van kerkelijke fondsen. Die bisschoppen waren 'koninklijk commissaris' van regeringswege en op gezag van de paus tegelijk 'pauselijk legaat'. Met hun dubbele volmacht doorbraken zij tradities

en passeerden gevestigde machten. Zo riepen zij oppositie op, wat een onhandige aanpak van de persoon in kwestie alleen maar verergerde. Zo'n hoge afvaardiging kreeg van de kant van het vernieuwde Bredase stadsbestuur vanzelfsprekend een passend onthaal dat wil zeggen een welkomstgeschenk aan het logeeraadres en een gastmaal ten stadhuize, en bij vertrek een afscheidscadeau; gebruikelijkerwijs ter waarde van rond de 50 gulden.³²

Meteen na de turbulente frontwisseling in 1581 werd een regeringscommissie, bestaande uit Filip Veusels en Goswijn Batsoen, raadsheren uit de Raad van Brabant, naar Breda gestuurd om het loyaal bestuurlijk gezag te herstellen. Het hoofddoel van deze 'politieke commissarissen' was de opstandelingen te bestraffen. Verbanning per 1 januari 1582 was hun uiterste dreigement.³³ Tegelijk met de koninklijke commissarissen ontving *Wilhelmus Damasi Lindanus* / Willem Daemsz van der Lindt, bisschop van Roermond, op 10 juli 1581 van landvoogd Parma de opdracht orde op zaken te stellen op kerkelijk terrein.³⁴ Commissaris-legaat Lindanus vertrok, vanzelfsprekend met entourage, zoals hofkapelaan en privé-secretaris, direct uit Roermond en ging rechtstreeks via Weert en Eindhoven naar Breda.³⁵ Hijzelf rapporteerde per brief aan zijn opdrachtgever.³⁶

Vier maanden achtereen (juli/nov. 1581) hield secretaris-kanunnik Gregorius Gherinx een summier verslag bij dat licht werpt op zijn concrete activiteiten.³⁷ Er ontspon zich een interactie tussen de commissaris-legaat, de landvoogd en de centrale regering enerzijds en het kapittel, de pastoor en het stadsbestuur en andere lokale instanties anderzijds. Lindanus trad verder in contact met de militair gouverneur Haultepenne en de Oranje-representant, raadshere Michiel Pigghe.³⁸ Daarbij moet aangemerkt worden dat Lindanus niet alleen een geleerd en fanatiek, maar een arrogant persoon en polemisch figuur was. Sinds 1562 benoemd maar pas in 1569 geïnstalleerd te Roermond, was bisschop Lindanus feitelijk sinds 1576 steeds buiten zijn

- 5 Bisschoppelijk wapen en wapenspreuk van Willem Lindanus op de achterkant van het portret. Zijn wapenspreuk luidde: *Quae sursum sunt quaerite* ('Zoek de zaken die boven zijn'). (bron: Fries Museum Leeuwarden, S00417).

standplaats onderweg: als balling zonder inkomen verbleef hij in 1577/78 bij de Keulse karmelieten. Als ervaren diplomaat maakte hij reizen naar Brussel, Luxemburg, Rome en Madrid. Medio 1580 kon hij weer in zijn bisschopsstad Roermond verblijven. Dat belette hem niet ook als Bossche wijbisschop in het Oost-Brabantse op te treden. Lindanus zou zijn kerkelijke carrière beëindigen als bisschop van Gent, waar hij die functie slechts zes maanden waarnam († nov. 1588).

Op de activiteiten van deze legaat in Breda ging de capucijner pater Placidus van Boekel († 1959) uitvoeriger in.³⁹ Deze kenner van de Bredase kerkgeschiedenis moest indertijd nog de feiten boven water halen, maar kon niet anders dan langs confessioneel verzuilde lijnen interpretaties bieden. De uitzonderlijk detailrijke informatie in de ‘agenda’ die van Lindanus bekend is, is te waardevol om eraan voorbij te gaan, want nooit eerder zijn we over een kerkelijk bezoeker zo goed ingelicht. Deze constatering is al kenmerkend voor het dóórbreken van andere tijden. We proberen zijn optreden nader te analyseren.⁴⁰ Hoe ging de commissaris te werk? Waar legde hij de accenten? Voor Lindanus bestond de wereld uit locaties (*locus*), afgebakende terreinen in gunstige en ongunstige zin. Tornen aan de traditionele *caritas* was ‘on-christelijk’. Zijn zeventiende-eeuwse biograaf schetst een geïdealiseerd beeld van het dagprogramma dat deze zelf sober levende, voor de armen vrijgevege, maar drammerige en fanatieke Lindanus erop na zou houden.⁴¹ De onvermoeibare *workoholic*, rijzig van gestalte, stond om drie uur ‘s ochtens op en ging meteen aan de slag met gebed en studie. Valt er een grondpatroon te herkennen in zijn activiteiten op de ochtend, wanneer per definitie sacrale en openbare handelingen plaatsvonden, en op de middag (*a prandio*), dat zich in meer inofficiële sfeer afspeelde? Een onderscheid waarop heel zijn agenda is gebaseerd.⁴² In de zin van positieve en negatieve connotaties? Goede katholieken celebreeerden offer-mis en uitvaart gedurende de ochtend en niet, zoals ‘de protestanten’ deden, begraving en avondmaal houden tijdens de middag. Wel kunnen we direct vaststellen dat de commissaris-legaat zich niet bewoog op het traditionele lokaal-pastorale terrein van doopplechtigheden, huwelijksinzegeeningen en kerkelijke uitvaarten voor Bredase parochianen. Biecht nam hij evenmin af.

Kerk en stad

Zijn feitelijk actieterrein rond Breda bestreek vooral de noordelijke helft van het landdekenaat, maar strekte zich tevens uit over een deel van het verloren gegane dekenaat Bergen op Zoom. Van Steenberg tot Baarle riep Lindanus de pastoors op zich te komen verantwoorden. Alle accent viel op de stad Breda, waar hij zich concentreerde op bestrijding van ketterij, corruptie, of verdachte Orangistische vriendsjpolitiek. Verder trachtte hij de ontspoorde jeugd weer op het rechte pad te krijgen. Lindanus ging de stad niet uit. Hij koos ongetwijfeld de stadskerk als actiecentrum. Vanaf deze periode spreekt men in de regel over de *Onze-Lieve-Vrouwekerck*, die voorheen gewoonlijk de *Lieve-Vrouwekerck* heette.

Meteen de eerste week markeerde commissaris-legaat Lindanus in alle duidelijkheid zijn aanwezigheid. Elk vreemd element werd allereerst geëlimineerd. Afwijkend gedrag werd direct verboden, zoals begrafenissen binnen de kerk. De volgende dag, tegelijk een feestdag, wijdde hij het gezuiverde Bredase kerkgebouw, met hoofdal-

taar en kerkhof. Nu was het weer een ware *locus sacer*. Vervolgens werd daar 's mid-dags een algemene vergadering (*generale capitulum*) gehouden waarin de legaat in een redevoering alle verzamelde geestelijken het Tridentijns katholicisme als nieuwe weg voorhield. In algemene termen richtte Lindanus zich tot alle geestelijken in de stad. Vanuit de Bredase situatie is opmerkelijk dat hij daaronder ook monniken (*monachos*) verstaat. In de stad bestonden namelijk geen mannenkloosters. Toen was Breda een vluchtelingenoord geworden voor kloostergemeenschappen die de opstandige gebie-den hadden (moeten) verlaten. Ook zij dienden zich volgens de legaat overeenkom-stig hun waardigheid te gedragen. Demonstratief vond op zondag 27 augustus een boeteprocessie plaats. De bisschop, een vijftiental geestelijken, onder wie acht ka-nunniken, en de koninklijke commissarissen liepen blootsvoets over de Markt, om-ringd door een haag van flambouwen.⁴³

Bijna een week lang (woensdag 26 juli – dinsdag 1 aug.) wijdde de commissaris in de Bredase parochiekerk heropgerichte altaren in. Omdat er meestal drie of vier per dag plaatsvonden, moet het om een zestiental altaarwijdingen gegaan zijn, waar-onder met zekerheid de rijke zijkapel, het Onze-Lieve-Vrouwekoor aan de noord-zijde. Met een altaarwijding en een preek op 4 augustus kwam de Prinsenkapel weer in gebruik, voortaan de Koningskapel (*sacellum regium*) geheten. Koning Filips II trad immers met de verovering in de rechten van de prins van Oranje. Negen jaar lang zou nu hier voor het heil van het Spaanse vorstenhuis als heer van Breda worden ge-beden. Lindanus drong aan op een zo spoedig mogelijke terugkeer van de in veilig-hed gebrachte kerkelijke boedelstukken, inclusief beelden en schilderijen.⁴⁴

Iedere zondag leidde de commissaris persoonlijk de hoogmis en hield aanslui-tend een preek. Hij legde zelfs op papier vast wat hij zoal aan geloofsstellingen vanaf de kansel verkondigde.⁴⁵ Menig feestdag greep hij aan om met zo'n kerkelijke plech-tigheid het nieuwe geloofsélan te demonstreren. Hoogtepunt vormde Maria Hemelvaart (dinsdag 15 aug.) toen hij honderden Bredanaars in de loop van de mid-dag het vormsel toediende. De zondag daarop volgden 's middags nog weer eens ve-len. Had hij op Maria Geboorte (vrijdag 8 sept.) door ziekte verstek moeten laten gaan, op Allerheiligen (woensdag 1 nov.) was hij present. De commissaris-legaat greep vooral aposteldagen aan, de boodschappers van het Evangelie, zodat deze feest-dagen een extra symboliek meekregen: Jacobus (dinsdag 25 juli = herwijding O.L.V.), Petrus [Banden] (dinsdag 1 augustus), Bartholomeus (donderdag 24 augus-tus), Mattheus (donderdag 21 september), Lucas (woensdag 18 oktober) en tenslotte Simon en Judas (zaterdag 28 oktober). Maar ook Laurentius (donderdag 10 augustus) en Michaël (vrijdag 29 september) moeten een boodschap hebben uitgedragen, te meer omdat op de laatstgenoemde dag een 'generale processie' werd gehouden. Laurentius - de patroonheilige van Spanje; de aartsengel Michaël - de overwinnaar van de duivel resp. ketterij? Wel iedere week lijkt een donderdag of een vrijdag aan-leiding te geven tot een bijzondere viering. In hoeverre werd hier al gepreludeerd op de vernieuwde Romeinse liturgiekalender, met een pantheon aan barokke heiligen?⁴⁶

Elke week ontving de commissaris-legaat, meestal op het eind van de dag, steeds weer allerlei personen. Om ze te aanhoren, om ze verhoren, om ze te raadplegen, dan wel om op hen in te praten, hen onder druk te zetten of hen te corrigeren.

Zoals zijn secretaris steevast neutraal verwoordde: ‘Gehoord zijn verschillende getuigen’ (*Auditi sunt testes vari*).⁴⁷ Een klein aantal personen moest verschijnen om hun gedrag of geloof. Hieronder calvinistische kopstukken, zoals diaken Cornelis van Dongen, die na de herovering in de stad was gebleven. Deze smeekte tegenover Lindanus in tranen om vergiffenis voor zijn dwaling. Jonge studenten die indertijd waren vertrokken naar de in februari 1575 opgerichte universiteit van Leiden of zelfs Genève (beide plaatsen in Lindanus’ ogen een *locus suspectus*), werden ter verantwoording geroepen.⁴⁸ Ook geestelijken moesten zich verantwoorden. De commissaris kon zijn goede contacten met de gouverneur aanwenden om op het Kasteel gevangen gezette personen overgeplaatst te krijgen. Dat verhinderde hem niet om bijvoorbeeld, Lambertus van Boshuysen, pastoor van Zundert, toch gevangen te houden en een proces aan te doen.⁴⁹

De Bredase kerk

Lindanus zag zich genoodzaakt allereerst met allerlei instanties, die onderdak vonden in de Onze-Lieve-Vrouwe of Grote-Kerk (*summum templum*), tot een vergelijk te komen. In volgorde van belangrijkheid: de kapittelheren en de kapelaans, de pastoor en de vicecureit, en de gelovigen die de kerk als hun thuisbasis beschouwden.

Men zou verwachten dat het tot een botsing kwam tussen de commissaris-legaat en het Bredase kapittel, zoals elders niet ongebruikelijk was. Nergens bespeurt men uit zijn agenda dat de kanunniken zich fundamenteel verzetten tegen zijn ingrepen.⁵⁰ Zijn voorganger Sonnius moet het Bredase koorherencollege, steeds loyaal aan de heer van Breda, al in het Tridentijns keurslijf hebben gedwongen. Nog in 1563 hadden zij vastgehouden aan hun Luiks samenwerkingsverband. Zonodig nam Lindanus hen ditmaal in bescherming, bijvoorbeeld tegen inkwartiering van soldaten en nieuwe belastingen.⁵¹ Legaat Lindanus nam zo nu en dan persoonlijk deel aan de koordiensten. Zelfs plannen tot oprichting van nieuwe stadsparochies brachten hen niet tot fel verzet. De koorheren kon hij wel individueel aanpakken. Via gerechtelijke uitspraken van de kerkelijke rechtbank liet hij vier man via een rechtsprocedure uit hun ambt zetten, op een totaal van twaalf kanunniken.⁵² Kapitteldeken Gerard Vlemincx (ambtsperiode 1568 – † 1591) bleef geheel buiten schot.

Op de persoon van pastoor Cornelis Gobbinx, toen tegen de veertig jaar oud, had Lindanus blijkbaar weinig tegen. Na enige aanvaringen en onderlinge besprekingen fungeerde Gobbinx als spreekbuis van de legaat in pastorale aangelegenheden.⁵³ Van de kansel kondigde hij maatregelen namens de commissaris-legaat af. Ook hier weer proeft men veel eenrichtingsverkeer uitgaande van Lindanus, die ook zo zijn mening had over het herdenking van de doden met kaarsen. Met name de lokale gewoonte om pas tegen de avond na de vespers begravingen te houden, vonden in zijn ogen geen genade. Deze uitvaarten dienden voortaan, net zoals elders, in de ochtend na de mis plaats te vinden. Ook het plaatselijke gebruik van kaarsen stoorde de commissaris.⁵⁴ Biecht afnemen mochten alleen geautoriseerde geestelijken. De parochianen dienden zich aan de vastenperiode te houden. Maar ook inhoudelijke aspecten kwamen aan de orde: de drie geloofsartikelen (geloof, hoop en naastenliefde), heiligendevotie, memoriediensten. Gobbinx’ preken liet Lindanus controleren. De pas-

toor ontving weer zijn oude tegemoetkoningen van stadswege, temeer vanwege zijn preken.⁵⁵

De Bredase kerkmeesters, de toezichthouders op het kerkvermogen, komen niet expliciet ter sprake. Het drietal dat jaren lang achtereen aanbleef en blijkbaar de discutabele veranderingen zonder veel protest accepteerde, blijkt in 1581 ineens niet meer terug te keren. Hun benoeming viel buiten de competentie van de commissaris-legaat. De koninklijke commissarissen zullen met deze stedelijk aangestelden bemoeienis hebben gehad.

De door Gobbinx zelf ingehuurde vicecureit - het gaat hier wel om Peter Verdonck - werd direct uit zijn functie ontheven. In zijn plaats kwam ondanks bedenkingen Adriaen Plaet.⁵⁶ De pastoor stemde in, maar om zijn vroegere minder orthodoxe opstelling kreeg hij een onderzoek en werd hem een boete opgelegd.

Met betrekking tot de kapelaans van de Bredase kerk moest eerst hun rentmeester komen om inzage te krijgen in de vermogenspositie van de 'gemene kapelaans'. Daarna liet hij hun 'gedeputeerden' ofwel het dagelijks bestuur komen.⁵⁷ Vacante kapelaansposten hadden zijn aandacht, eventueel werden die opgeheven. Overheveling dan wel samenvoeging naar minder begiftigde altaarfondsen vond hij nodig. Als we precies wisten welke fondsen Lindanus zo aanpakte, hadden we een duidelijker beeld gehad van de jongste kerkinrichting. De kapelaans kregen de instructie de koordienst bij te wonen. Een onderhoud van de koraalmeester van het kerkkoor met Lindanus volstond.⁵⁸

Tot slot kwamen de ambachtsgilden en religieuze broederschappen aan de beurt. Eind september kregen alle dekens van de ambachten (*omnibus decanis opificio-rum*) de opdracht voortaan weer met waskaarsen naar de Onze-Lieve-Vrouwekapel te komen, zoals zij dat vroeger deden.⁵⁹ Twee jaar eerder hadden diezelfde gezelschappen er geen moeite mee gehad bij het Bredase hoofdfest van *Groet Sinxten* of Pinksteren hun jaarlijkse cadeaus in de Hal van het Raadhuis aan te bieden aan het schepencollege.⁶⁰ Een paar dagen later kregen dezelfde dekens, evenals de bestuurders van de broederschappen (*magistri (con)fraternitatum*) de opdracht met hun 'fundatieboeken' te komen. Op 11 okt. kwamen er daadwerkelijk verschillende van hen bij de bisschop-legaat. Wie verstek liet gaan, kreeg via een deurwaarder een aanzegging alsnog te verschijnen. Op 17 nov., vlak voor het vertrek de legaat, kreeg de Sacramentsmeester-penningmeester een maand de tijd om met register en jaarrekening te komen. Persoonlijk zou Lindanus die niet meer controleren.

Kloosters en kapellen

Lindanus' meest geduchte tegenspeler bleek de commandeur van de Johanniters of Maltezers: ridder Godefroy Centurion, commandeur van Ter Brake. Al in de eerste week hadden zij elkaar persoonlijk getroffen.⁶¹ De Maltezer ridderorde genoot absolute autonomie. Met beroep op hun vele pauselijke ordeprivileges lieten de ridders zich de wet niet voorschrijven door een bisschop, zelfs niet door een pauselijk legaat. Inzage in en daarmee controle van hun administratie over de parochiekerk van Oosterhout accepteerden zij niet; laat staan over hun eigen kapel in Breda, beschikbaar gesteld aan een Albanees troepencontingent.⁶² Pas op 6 september durfde de legaat de ridders te benaderen, na zich daags tevoren geïnformeerd te

hebben. Eerst wilde hij inzage krijgen op het financieel beheer van beide godshuizen. Voorzichtig stelde hij voor aandacht te besteden aan herstel van de godslamp en de zondagsschool in de Sint-Janskapel.⁶³

Het 'Oude Klooster' als belangrijkste in de stad genoot vanzelfsprekend voorrang. De priorin van Catharinadal kreeg te horen zich weer aan de getijden te houden en dit met klokgeklepel kenbaar te maken, zoals vroeger gebruikelijk was. Op zondag 13 aug. leidde de legaat de hoogmis in de imposante kloosterkapel. Hij bleef de hele dag. Hij wees de norbertinessen op hun plicht zich te houden aan het slot (*clausura*), volk dat er niet thuishoorde weg te sturen en weggelopen nonnen terug te roepen.⁶⁴ Op 22 aug. kwam de legaat met een regelrecht bevel aan de priorin van soortgelijke strekking. Binnen twee dagen moest eraan voldaan zijn. De clausuurregels scherpte hij aan op 22 sept. Op 3 okt. controleerde de legaat de jaarrekening.⁶⁵

De binnen de stad gevluchte augustinessen van het 'Nieuwe Klooster' ofwel Vredenburg genoten bisschoppelijke protectie. Vlakbij hun tijdelijke behuizing, huis Ocrum aan de Sint-Janstraat, was een Albanees detachement ondergebracht. Vanzelfsprekend klaagden de kloostervrouwen over de aanwezigheid van dat ruwe soldatenvolk. Bij zijn eerste bezoek op de middag van 10 aug. regelde hij hun overplaatsing. 's Middags 19 aug. onderhield hij hen over de clausuur en het ware kloosterleven. Andere kwesties speelden rond de biechtvader van de kloosterzusters. Met hun geestelijke leiding wilde de legaat zich niet verenigen.⁶⁶ Halverwege september trad hij in contact met de koninklijke commissarissen over het kloosterslot van Vredenberg. Over hervorming van het klooster trad hij op 6 okt. in overleg met aartsdiaken Simon Moors en landdeken Hugo van Amerongen. Een ernaast gelegen huis werd toegevoegd aan de kloosterverstiging. Persoonlijk wees Lindanus de nieuwe begrenzing van het kloosterslot aan. Als laatste in de rij was de kapel van de Zwarte Zusters, een convent van niet meer dan vier ziekenzusters van middelbare leeftijd, aan de beurt (5 okt.).

Elders in de stad werd de Gasthuiskapel met drie altaren op 3 oktober ingewijd. De Sint-Joostkapel met twee altaren wijdde Lindanus pas tegen het einde van zijn bezoek (10 nov.). De stad had de houten altaarpodia voor haar rekening genomen. Na de herinwijding (16 aug.) stond de Burchtkapel (*sacellum in Arca*) het Spaanse garnizoen ter beschikking. Aan de overzijde van de rivier – strikt genomen in een andere parochie gelegen – herwijdde hij de Markendaalse kerk op 23 augustus.⁶⁷ In deze context van altaarwijdingen geen woord over de Begijnhofkapel.⁶⁸

School- en armwezen

Stedelijke instanties die nader onderzocht werden, waren de Latijnse school en de in dienst van de stad werkzame vroedvrouwen. Daarover trad de legaat in contact met het stadsbestuur meestal via de 'stadssecretaris' of exacter stadsgrieffier Christiaan Piermans.⁶⁹ Met de stadsbestuurders, concreet vaker met raadsheren (*dominus consul*) en veel minder met schout en schepenen (*pretor, magistratus*), vond intensief overleg plaats, al krijgt men de indruk dat Lindanus nogal wat noten op zijn zang had: hij riep ze bijeen, hij gaf hen bevelen (*vocatus, mandatum* e.d.).⁷⁰ Er werden ook stukken over en weer uitgewisseld. De commissaris legde lijsten met actiepunten (*articuli*) voor.⁷¹ Het stadsbestuur kondigde op verzoek van Lindanus verordeningen af: zon-

dagsrust, winkelsluiting, verbod op dagmarkthandel tijdens de mis. Doordat de legaat traditionele lijnen willens en wetens doorbrak, moest hij ook de medewerking verkrijgen van het stadsbestuur, dat op zijn minst vergaande zeggenschap had over het Armwezen, het Gasthuis, de Stadsschool en de vroedvrouwen. De stedelijke armenzorg, onder de benaming de Tafel van de Heilige Geest, was al decennia eerder op last van de heer gemoderniseerd tot Aalmoezenierskamer, waarmee de band met de Kerk definitief was doorgesneden. Toch kregen ook de Aalmoezenermeesters van de legaat de opdracht inzage in de boeken te geven.⁷² Dezelfde weg gingen de kerkmeesters van de Onze-Lieve-Vrouwe.⁷³

Afgezien van de supervisie door de kanunnik-scholaster regelden de stadsbestuurders in de praktijk zelfstandig het bestuur over de stadsschool en betaalden het salaris aan de schooldirecteur van de Latijnse school. Maar juist controle over de schooljeugd was een van de speerpunten van de vernieuwing. De legaat begon doortastend met de schorsing van alle onderwijskrachten.⁷⁴ Vervolgens onderwierp hij hen aan een onderzoek alvorens zij weer aan de slag konden. Eén van hen kreeg de wacht aangezegd. Er kwam een nieuwe hoofddocent. Lindanus sloot de schoolhervorming begin november af met het oprichten en inwijden van een altaar binnen de muren van het schoolgebouw, waar de jeugd dagelijks eerst de mis moest bijwonen.⁷⁵

Voor de jongere jeugd - de commissaris-legaat had vooral ambachtsleerlingen, knechten en zonen van kleine zelfstandigen op het oog - en voor alle belangstellenden ging hij over tot het oprichten van een zondagsschool, waar catechisatie ofwel uitleg van de geloofsbeginselen werd gegeven. Via het stadsbestuur liet hij een bijeenkomst in oktober organiseren om hen collectief te verplichten tot bezoek. Met een dankprocessie zouden zij hun nieuwe opstelling in het openbaar demonstreren. Voor de bisschoppelijke zondagsschool was een lokaliteit nodig. Vanaf midden oktober 1581 functioneerde namelijk de zondagsschool, waar 's middags altijd honderden leerlingen op afkwamen. De legaat gaf er enkele keren persoonlijk onderricht.⁷⁶ De catechismus, die van de Nijmegenaar Peter Canis, beter bekend als de Keulse jezuiet Petrus Canisius, zal toen nog niet tot Breda zijn doorgedrongen. De Mechelse variant kwam pas na 1600 uit. De Bredase zondagsschool als instelling moet een stabiele basis hebben gekregen en nog jaren lang hebben gefunctioneerd. De landdeken betaalde bij voorbeeld uit de door hem afgegeven huwelijksdispensaties het loon van het onderwijzend personeel.⁷⁷

Het stadsbestuur had al langer een of twee vroedvrouwen in dienst, om assistentie bij de geboorte te bieden, maar ook om buitenechtelijke kinderen te verzekeren van een alimentatie door de biologische vader. De ingehuurde vrouwen moesten regelmatig rapport uitbrengen aan de stadsadministratie in het kader van de financiële controle. Deze vorm van stedelijke hulpverlening werd door de legaat nu conform de nieuwe richtlijnen vanuit de regering en het bisdom omgebogen tot een machtsmiddel om de gelovigen in de gaten te houden.⁷⁸ In augustus en september voerde hij onderhandelingen met stadsvertegenwoordigers. De katholieke vroedvrouwen moesten voortaan ook de pastoor inlichten wie een kind ter wereld had gebracht, zodat het gedoopt kon worden. Een regeling in deze zin moet in oktober zijn overeengekomen.⁷⁹

Parochies en rechtbank

Eén van de oudste stedelijke instanties was het Gasthuis (het *Hospitaal*) waaraan een baaierd, een kosteloos nachtverblijf voor passanten, verbonden was. Lindanus' secretaris sprak gewichtig over het *Xenodochium* (de *Beijaard*) of het *Geretrophium* (het *Oud-Mannenhuis*).⁸⁰ Zoals gebruikelijk wenste de legaat inzage in de boekhouding. De instelling met een eigen kapel had het een en ander te lijden gehad: de klokken waren verwijderd; soldaten hadden er onderdak gevonden.⁸¹ De herinwijding van de kapel kon op 3 oktober plaatsvinden. De legaat zette daarna een reorganisatie door van het Oud-Mannenhuis, waarbij van het stichtingsstatuut moest worden afgeweken. Het verzorgend personeel en een twintigtal ouden van dagen, uitsluitend mannen van 50 jaar en ouder, ondergingen een ondervraging.

De Beiaard of Beyerd was bij de komst van Lindanus al enige tijd gesloten door het stadsbestuur uit veiligheidsoverwegingen. Een sprekend voorbeeld van de calvinistische houding tegen bedelarij en van het heersende onveiligheidsgevoel. Er was een pesthuis voor de eigen bevolking van gemaakt.⁸² Het daklozenverblijf, immers een *locus pius*, moest in ere worden hersteld en weer voor de armen ter beschikking komen. In september kwam het tot de heropening van de Bredase Beyerd, al was het op minimale basis met twee tot drie bedden.

Op deze locatie liet de commissaris het oog vallen om de eerder ter sprake gekomen zondagsschool onder te brengen.⁸³ We hebben te doen met een verplaatsing. Lindanus had namelijk een greep gedaan naar de Sint-Janskapel van de Johannieten, maar werd van hogerhand teruggefloten; al kwam het pauselijk bevel daartoe ruim een jaar na zijn vertrek binnen!⁸⁴ De ridderorde had connecties genoeg met Rome. Het is zelfs de vraag of dáár ooit de zondagsschool gerealiseerd werd, want vijf jaar later is er weer of nog steeds sprake van ziekenverzorging.⁸⁵

De commissaris ging zelfs een stap verder en ontwikkelde een plan om de heringewijde Gasthuiskapel om te vormen tot een parochiekerk. Dit impliceerde een verzelfstandiging die ten koste ging van de eeuwenoude Bredase parochiekerk.⁸⁶ Overigens stond een parochiereorganisatie al van meet af aan in de planning, wat trouwens ook voor een paar plattelandsparochies zou gelden.⁸⁷ Het fenomeen contrareformatorische parochieopdelingen in deze periode deed zich zeker in stedelijke context overal voor. In het Bredase geval blijkt de legaat al eind juli met het plan rond te lopen om nieuwe stadsparochies op te richten.⁸⁸ De heringewijde Markendaalse kerk kwam niet eerder dan eind augustus in aanmerking. Vanaf medio september heeft Lindanus het expliciet over drie stadskerken. Evenmin als in de middeleeuwen zaten hier demografische oorzaken of motieven achter. Over de Gasthuiskapel vernemen we niet direct meer iets in deze zin. De juridische basis voor de Gasthuisparochie bestond wel per 2 november; die voor de Haagdijkparochie met de Markendaalse kerk liet op zich wachten.

De legaat-bisschop trad, behalve als wijbisschop, tevens op in de functie van officiaal. Daarmee brak hij wederom met iedere laatmiddeleeuwse traditie in deze streken. Ook formeel via de kerkelijke rechtbank (*tribunale*) probeerde Lindanus Breda onder controle van de Kerk te krijgen. Op 31 augustus 1581 opende hij de openbare zittingen, die in principe voortgingen tot en met 16 september. Daarop volgden telkens verlengingen met periodes van (ruim) twee weken; kennelijk een voorgeschre-

- 6 Markendaalse kerk in Breda. In 1581 werd deze kapel opgewaardeerd tot zelfstandige parochiekerk. Penseel in kleur, in potlood. Gedateerd 1843. Afmetingen: 23,8 x 24,8 cm. (Breda's Museum, inventarisnummer ST 126).

ven procedure bij het officialaat. De formele afsluiting vond plaats halverwege november (14 nov.).⁸⁹ De dagelijkse zittingen liet hij over aan een aanklager, de *promotor fiscalis*. Hierop gaat de secretaris dan ook weinig in; hoogstens noemt hij enige opmerkelijke rechtszaken. Over de gebruikelijke huwelijkszaken horen we in dit verband niets. Waar de zittingen gehouden werden, is niet zeker. Toch is weer te denken aan het kerkportaal, waar tenminste de dagvaardingen en andere gerechtelijke bevelschriften aan de kerkdeur (*ad valvas*) waren geslagen, zoals vanouds.⁹⁰

Aangeklaagd werden de dorpspastoors van Zundert, Gilze en Etten, ongeacht of zij lid van een kloosterorde waren of niet. Ook vicecureiten werden gescreend, zoals die van het naburige Hage. Een hooglopende en langdurige civiele kwestie betrof de kerk van Princenhage.⁹¹

Commissaris Stryus

Enige maanden na het vertrek van Lindanus arriveerde vanuit Leuven in het voorjaar van 1582 commissaris-legaat Johan van Strijen / *Johannes Stryus*, titulair-bischoep van Middelburg, in Breda.⁹² Kanunnik Van Strijen was op zijn vlucht uit Zeeland in 1574 al eens terechtgekomen in Breda en Antwerpen. Jarenlang zwierf hij rond. Zo moest hij samen met zijn vriend Lindanus gedwongen verblijven in Keulen (1577/78). Benoemd tot tweede Middelburgse bisschop (1575/76) ontving hij pas in 1581 op de Maria Hemelvaart (15 augustus) te Namen zijn wijding. Hij werd nooit in Middelburg geïnstalleerd. Formeel bleef hij dus de rest van zijn leven elect-bischoep. Als president van het *Collegium Regium* voor priesterstudenten zou Van Strijen te Leuven overlijden in 1594.

Ondertussen was te Breda een generaal pardon meteen in het begin van het jaar 1582 *ten puyen* (het bordes) van het Stadhuis afgekondigd.⁹³ Onder militair gezag was het lokale stadsbestuur met handen en voeten gebonden. Griffier Pierman – indertijd de belangrijkste contactpersoon voor Lindanus – kwam te overlijden en Paul Mechelman volgde hem op.⁹⁴ De tussen de fronten ingeklemde vestingstad raakte ontvolkt, de militaire situatie drukte zwaar op de bevolking, soldaten hielden strooptochten en het vijandelijke Antwerpen wierp een lange schaduw over de stad. De bewoners van de stad trachtten met smokkelhandel het hoofd boven water te houden.

Over verblijf en activiteiten van Van Strijen steekt de beschikbare informatie schraal af, vergeleken met die van de vorige commissaris-legaat, in wiens voetsporen hij trad. In Strijens gezelschap kwamen secretaris-kapelaan Servais Alix en David Stalius als *fiscalis actor* mee. Protocollen noch agenda zijn bekend, maar ook hij stond in contact met de Brusselse centrale regering middels correspondentie en verslaglegging.⁹⁵ In principe voortbouwend op Lindanus' werk zette hij toch andere accenten. De eerst bekende maatregel die van hem afkomstig is, namelijk gedateerd op 30 april, betreft een uitvoerige instructie aan de nieuw benoemde schooldirecteur om de kinderen onder controle te houden.⁹⁶ Daarmee had Lindanus zich ook al bemoeid. Opmerkelijk is al meteen zijn verbeterde houding tegenover pastoor Gobbinx waarmee Lindanus nog een werkbare verstandhouding had opgebouwd. In de ogen van Van Strijen was deze figuur als pastoor inacceptabel. De commissaris streefde ernaar hem uit het ambt te zetten en zocht naar argumenten om hem eruit te werken. Gobbinx was niet volgens de regels geïnstalleerd als pastoor, benoemd door een opstandig figuur, een uitgesproken Oranjeklant, betoogde hij richting Brussel. Er circuleerden al namen van nieuwe kandidaten.⁹⁷

Prins Willem van Oranje had, na zijn herstel als heer van Breda, Cornelis Gobbinx met ingang van juni 1578 benoemd tot pastoor van de O.L.V.-kerk. De hoogadellijke Oranje liet zich niet de wet voorschrijven; niet door een bisschop; toen zeker niet door een dominee of kerkeraad. Vanaf april 1582 begon pastoor Gobbinx een nieuw doopregister bij te houden, wel onder druk van de commissaris-legaat. Een goede ledenadministratie was een eerste vereiste in deze verwarrende tijd. Tevens gebruikte hij dit kerkregister als een persoonlijk dagboek.⁹⁸ Er moet ook een kerkelijk 'trouwboek' zijn bijgehouden. Voor deze regio zijn er géén van voor 1593/4 overgeleverd.⁹⁹ Terwijl een 'begraafboek' in verband met de financiële im-

- 7 Portret van Laevinus Torrentius, die in 1587 werd benoemd tot bisschop van Antwerpen. Het schilderij bevindt zich nu in de collectie van de Fondatie Terninck te Antwerpen. (foto: Fondatie Terninck).

plicaties eerder lag op het terrein van het kerkbestuur, dat daaruit belangrijke inkomsten verwierf voor het kerkonderhoud, legde de pastoor een 'uitvaart'-register aan in verband met herdenkingsdiensten. Van de pastoor werd verwacht dat hij de communicanten telde, hun aantallen rapporteerde, de biechtelingen registreerde of bezoeken aan de zondagsmis bijhield. Van al dit soort kerkelijke activiteiten verschaftte hij zodanig bewijzen (*status animarum, testimonia vitae*; doopattesten en biechtbriefjes) die de gelovigen aan allerlei instanties moesten voorleggen.¹⁰⁰ Van deze pastorale bescheiden bleef zo goed als niets bewaard. De pastoor nieuw stijl was voortaan eerder een verlengstuk van de bisschoppelijke macht en minder afhankelijk van de collator, in casu de heer of 'baron' van Breda. De invloed van de Bredase collator is nog te herkennen in de kanunnikprebende die de pastoor en de vicecureit op persoonlijke titel genoten.

De door Parma persoonlijk gepropageerde introductie van jezuiten onderzocht Strijen nogmaals op zijn haalbaarheid, maar ook hij stuitte op teveel moeilijkheden. Het plan om een college (voorzien waren een man of drie) te vestigen in de woning van Gerard Montens, overigens gelegen naast het Zwarte Zustersklooster dat op uitsterven stond, mislukte volledig.¹⁰¹ Tegen 1580 bestond in de Zuidelijke Nederlanden al een tiental jezuitencolleges sinds de eerste stichting in Keulen (1540). Het systeem van de regelmatige bezoeken door bedelmonniken (termijnen) herleefde in deze jaren ook niet meer, ongetwijfeld vanwege de algemeen heersende onveiligheid. De begijnen legden rond 1585 een nieuw necrologium aan, met andere woorden een schifting en herordering van hun interne herdenkingsdiensten. Daarvoor zagen kanunniken en kapelaans van de kapittelkerk geen aanleiding. Tijdens Strijens aanwezigheid kwam er wel een nieuwe regeling voor de uitdelingen binnen het kapittel. Dit blijkt de enige aanpassing in deze kring.¹⁰²

Strijen liet zijn macht als kerkelijk rechter voelen via de officiaalsrechtbank die hij in Breda hield. Zo zette hij het proces tegen de Zundertse pastoor Boshuysen voort. Dezelfde competentie gebruikte de commissaris-legaat ook om via een civiele procedure de juridische basis te leggen voor de verzelfstandiging van de parochie Markendaal en die formeel te regelen.¹⁰³ De Markendaalse kerk, een hulpkerk binnen de parochie (Princen)Hage, had zich de facto ontwikkeld tot de tweede stadskerk van Breda, zeker sinds de nieuwe omwalling de Haagdijk binnen de stad betrok. Eenmaal eind augustus 1581 heringewijd, kwam het kerkgebouw in het vizier. De kapel, gewijd aan de Maagd Maria, kende niet minder dan acht altaarfundaties. Aan het volksaltaar waren twee Mariafundaties verbonden. Deze twee fondsen kregen dankzij commissaris Lindanus een nieuwe bestemming.¹⁰⁴ De pastoor van de nieuw opgerichte parochie zou worden voorgedragen door het Bredase kapittel en de pastoor van Hage gezamenlijk. Een compromis dus. De installatie geschiedde vanzelfsprekend door de bisschop respectievelijk de landdeken. De eerste zielenherder heette Aernt Everaetsz (1582-1586), opgevolgd door Willem van Gestel (1586-1590).

Een verheffing tot parochie moet in de Tridentijnse periode ook met formaliteiten en ceremonieel gepaard zijn gegaan. Over berichten van een plechtigheid horen we niets. Men dacht niet in termen van nieuwbouw, maar van opwaardering van bestaande kapellen, die overigens nog niet lang geleden verbouwingen hadden on-

dergaan. Was in de middeleeuwen met name de doopvont het symbool van de parochiële zelfstandigheid, al vóór Trente lag die identiteit al niet meer zo scherp. Bij de Markendaalse kerk (*templum*), met zijn ommuurd kerkhof, werd al langere tijd begraven. Nu werden er ook huwelijken gesloten.¹⁰⁵ In meer symbolische zin kunnen we bij een parochiekerk denken aan kerkklokken. Naast het bestaan van kerkrekeningen kreeg de verzelfstandiging neerslag in een eigen pastoorsadministratie, in de vorm van registers in verband met doop, huwelijk en begrafenissen; een uitwerking van de parochiedwang. Uit deze kortstondige en weinig uitgekristalliseerde periode bleef niets bewaard.

Voortaan was de Onze-Lieve-Vrouwekerk een van de twee (drie) Bredase stadsparochies, die nog geen 700 m hemelsbreed uit elkaar lagen. Het middeleeuwse parochiegebied Breda werd van twee kanten drastisch ingeperkt. Gereduceerd tot de stadskern van enkele hectares, maar wel met een elitepubliek, want juist de volkswijken Haagdijk en Gasthuseinde met zijn dissidenten kregen een eigen parochie. Er kwam een nieuw kerkreglement voor de Grote Kerk (juni 30), waarin Van Strijen ongetwijfeld de hand had.¹⁰⁶ Het herstel van het kerkgebouw werd, voor zover de middelen reikten, voortvarend aangepakt. Daarvoor kon de Antwerpse kathedraal – toen in calvinistische handen – nog niet als voorbeeld dienen. Controle van kerkrekeningen vond plaats in aanwezigheid van de pastoor, zoals zelfs nog eind 1590 blijkt.¹⁰⁷

Commissaris Van Strijen vertrok begin november 1582 na een verblijf van ongeveer zeven maanden. Een half jaar later diende hij zijn eindverslag met zijn bevindingen en adviezen in. Voorzover het een en ander bekend is, lag het accent in het begin bij de jeugd; doop en school stonden voorop. In de zomermaanden regelde hij definitief het parochiebeheer rond de Grote en de Kleine (Markendaalse) Kerk.

Op afstand bleef hij vanuit Leuven bij de Bredase situatie betrokken. Na het vertrek van de tweede commissaris-legaat kwam er een nieuwe tijdrekening. Het ka-

feestdag	Kerkwijding	Antonius	Klein Pinksteren	Sacr. Niervaert	Passiepreek	Totaal
jaar	Omstreeks juli 15	jan. 17	Pinksterzondag (juni)	(medio maart)	Goede Vrijdag (april)	
1584	12 stuiver T	34 stuiver	3 ½ gulden = 70 st. T	Minimaal 16 st. T	<i>onbekend</i>	> 120 st.
1585	18 stuiver T	19 stuiver	Bijna 4 gulden = 79 st.	10 stuivers	Bijna 7 gulden = 138 st	264 st
1588	31 stuiver	36 stuiver	4 gulden = 82 st.	34 stuiver	Ruim 3 gulden = 66 st.	249 st

Overzicht van collecte-opbrengsten (totalen in stuivers) op Bredase hoogtijdagen 1584-1588 (**T** = tafel)

tholieke stadsbestuur voerde de Gregoriaanse kalender in per 21 februari 1583, waarop het dan meteen 1 maart werd.¹⁰⁸ Er kwam zo een einde aan de Breda's-Luikse Kerststijl. Parma sloot inmiddels de ring rond Antwerpen en kreeg de stad in 1585 definitief onder controle. Vanaf januari 1587 zetelde er, na een vacature van elf jaren, weer een Antwerpse bisschop, Laevinus Torrentius.¹⁰⁹

Visitor Van Thienen: inspecteren en corrigeren

Devoties en dotaties

Hoe de Bredanaars in de praktijk op deze reorganisaties reageerden en zelf uiting gaven aan hun religieuze gevoelens, blijft vooralsnog moeilijk grijpbaar. Wat aan kerkrekeningen uit deze jaren is overgeleverd, geeft uitzonderlijkerwijs enig zicht hierop. Via de vrijgevigheid krijgen we een indruk van de geloofsbeleving. Stadsgriffier Paul Mechelman (1582-1590) – een uitgesproken katholiek die zich kennelijk verstond in de traditie van zijn voorganger Piermans – schonk aan de parochiekerk nog halverwege 1589 een schilderij met het thema het Oude en het Nieuwe Testament (Offer van Isaak en Offerdood van Christus); een eigentijds beladen thematiek over de juiste weg in het geloof aan de hand van de *Offerande*. De kerkmeesters lieten het (wellicht maniëristisch) schilderij in het Pastoorskoor ophangen.¹¹⁰

Op hoogtijdagen waren de parochianen verplicht tot offergaven aan de kerk; niet te verwarren met de stoelgelden toevallend aan pastoor. De rest van het jaar stond het hun vrij om giften te doen. De feestelijke offergaven heetten *oblaciones*; de eenvoudige *secretales*, wat meteen aangeeft dat de eerste in alle openbaarheid – zo niet ostentatief in een processie – werden aangeboden, maar de laatste zonder veel ruchtbaarheid plaatsvonden.¹¹¹ Daarvoor gingen collectes rond en stonden permanent collectebussen verspreid opgesteld in de kerk.

Twee soorten verantwoordingen van de gulle gaven zijn voor de Bredase kerk overgeleverd, afgelegd door de kerkmeesters als onderdeel van hun jaarinkomsten.¹¹² Uit 1584 en 1585 leveren jaarrekeningen zicht op de collectes tijdens de preek en de hoogmis, van week tot week bijgehouden. Voor het eerstgenoemde jaar volgt nog een aanvulling met gaven van uiteenlopende achtergrond. Met betrekking tot 1585 moeten we tekstverlies accepteren waardoor de bruikbare informatie incompleet is. Uit de hoogst gebrekkig overgeleverde kerkrekening van 1589 kennen we een soortgelijk overzicht alleen voor de maand december. Verwerkt zijn hierin tevens de giften bekend als *communicantewyn* dan wel *wyngeld*, die bij Lichtmis (2 febr.), Pasen, Pinksteren, Maria Hemelvaart (15 aug.) en Allerheiligen (1 nov.) binnenkwamen. Met de Paasdagen konden maxima worden gehaald tot rond de 40 gld. Een afwijkende specificatie biedt de kerkrekening over 1588. Hier worden de wekdagen met hun misintenties vooropgesteld: de zondagen, de donderdagen en de zaterdagen en tenslotte de gebruikelijke feestdagen.¹¹³

De verantwoordingen gaan tot op een kwart stuiver (*oort*). Tot op dit niveau zullen de individuele giften zijn gedeponereerd: de meeste gelovigen gaven pasmuntjes, in oortjes en stuivers. Daglonen in die tijd bedroegen nog altijd maar een paar stuiver. Desondanks kwam in deze jaren wel meer dan honderd gulden binnen, in

het topjaar 1585 zelfs 170 gulden (à 20 stuiver). Met Pasen boekte het kerkbestuur de hoogste collecteopbrengsten. Toen was de betekenis van Pinksteren al teruggelopen, al bleef dit voor Breda nog altijd een hoogtepunt in het jaar. De overzichten laten ook zien dat individuen zich dan geroepen voelden een gift (*godspenning*) te doen, wat vaak met naam en met bedrag wordt vermeld. Ook het bekende ‘pen-ninkske van de weduwe’ was altijd welkom. Men zoekt bescheidenheid in anonimiteit (*devote vrouwen, begijnen* e.d.).

Aan de dag des Heren werd de prioriteit gegeven boven de doordeweekse Sacraments- en Maria-dagen, waarbij donderdag met aandacht voor het Sacrament beduidend belangrijker werd ervaren dan de zaterdag, gewijd aan Maria. De schooljeugd moest komen zingen bij de sacramentsmis. Het jaartotaal van de collectes komt neer op 7 gulden. De pastoor droeg de mis van donderdag op, zijn assistent deed de mis op zaterdag. Mogen we hierin al een verschuiving in tridentijnse zin zien? Specifieke heiligendagen vanuit deze nieuwe achtergrond duiken nog nergens op. Eerder vallen namen van heel traditionele en onbeduidende heiligen.¹¹⁴ Curieuze uitzondering vormt Antonius abt (17 jan.), wat samenhangt met de lokatie van het altaar in de doopkapel.¹¹⁵

De op specifiek Bredase feestdagen aangeboden giften werden gedeponereerd op of bij het betreffende altaar in het hoofdkoor dan wel het Kruis-zijkoor. De traditionele offergaven van de stadsbestuurders en de ambachtsgilden, m.a.w. van de hele Bredase gemeenschap, herleefden dus na 1581.¹¹⁶ Bij deze bijzondere gelegenheden stond een tafel midden in de kerk, waarop demonstratief de gaven in allerlei vorm stonden uitgestald.¹¹⁷ Zo bij de ker(k)misdag, als de koster de vlag uitstak.¹¹⁸ Ter gelegenheid van de Kruis- en de Niervaert-processie eveneens. Van deze drie Bredase dagen trekt alleen de vooravond van ‘Klein Pinksteren’, als het wonderbaarlijk Kruis werd rondgedragen, de aandacht en nodigt uit tot vrijgevigheid. Van Niervaert ging voor de Bredanaars niet meer echt een aantrekkingskracht uit. Zondermeer overweldigend mag de belangstelling voor de passiepreek op Goede Vrijdag heten. Dat moet veel gelovigen hebben getrokken, al waren het niet meer de bedelmonniken die deze massa-bijeenkomsten leidden. Nu trad de pastoor van de ‘Kleine Kerk’ van Markendaal als gastspreker op.¹¹⁹

Al deze feestdagen in ogenschouw genomen komt een graadmeter voor religiositeit naar voren die aantoonde dat de Bredase Niervaert en de kerkmisviering laag scoren. De Kruisprocessie blijft een groots en belangrijk feest, dat in religieus opzicht verre wordt overtroffen door de Paasweekvieringen, wat de hoge bedragen aan communicantenwijn onderstrepen.

Inspectie en vervolging

Hoewel bisschop Torrentius zelf amper zijn diocesis bereisde en nooit naar Breda kwam, stuurde hij eind 1589 vanuit Antwerpen zijn vertrouweling, Frans van Thienen (*Franciscus Thinensis*).¹²⁰ De vicaris-generaal bleef twee maanden (eind oktober – begin januari).¹²¹ Zijn verblijf moet als een bisschoppelijke visitatie worden beschouwd. Wat zijn bevindingen waren, klinkt nog na in het bisschoppelijke *Ad limina* dat dezelfde Van Thienen in Rome overhandigde in april 1591. Nog voor het einde van het jaar 1589 kregen de begijnen in Breda nieuwe statuten.¹²² In januari

1590 vond een inspectie van het Gasthuis plaats.¹²³ Tijdens het afleggen van deze laatste reguliere visitatie zou men kunnen denken aan de introductie van de Romeinse liturgie in de Bredase kerk.¹²⁴ Over sacrale wijdingen en jeugdvormingen door de visitator in de rol van wijbisschop vernemen we ditmaal niets. In de ogen van de inspecteur fungeerde er kennelijk maar één parochiekerk (*unica ecclesia parochialis*). Waren de Gasthuis- en Haagdijk-parochie toch niet echt levensvatbaar gebleken? In het latere rooms-katholieke leven speelde tenminste op organisatorisch vlak deze contrareformatorische beginfase geen doorslaggevende rol.

De visitator hield ook een officiaalsgericht. De Bredase landdeken wist zijn plaats, toen de vicaris-generaal op 22 oktober verscheen. Meteen bemoeide deze vicaris zich persoonlijk met de huwelijksdispensatie-regelingen. Van Thienens bemoeienis op dit vlak is vast te stellen tot in december 1590.¹²⁵ Op de valreep – achteraf bekeken – was er overdreven aandacht voor de bestrijding van tovenarij; een haast paranoïde heksenwaan als typerend angstfenomeen voor de vroeg-moderne tijd. De assistent van pastoor Gobbinx, verbonden aan de Grote Kerk, Adriaen Plaet, bezocht een gevangengezette tovenares in de Gevangenpoort.¹²⁶

Nog geen drie maanden later, in maart 1590 viel het doek voor het rooms-katholicisme in Breda. Maurits veroverde zijn eigen Oranje-stad. De calvinisten van de 'ware religie' namen in augustus de Grote Kerk in gebruik voor hun woord- en zangdiensten. Hoogwaardigheidsbekleders kenden deze nieuwe gemeenschap van gelovigen niet.

Terugblik

Door het optreden van opmerkelijke kerkelijke figuren in de tweede helft van de zestiende eeuw werd de grondslag gelegd voor een vernieuwd katholicisme, eerst in de stad Breda en dan in het Land van Breda. De nieuwe reguliere bisschoppelijke structuur werd geleidelijk aan geïmplanteerd met een weinig spectaculair maar effectief optreden. Met name de rechtlijnige Lindanus ging doortastend en systematisch te werk. Een fijnmazigere parochie-indeling moest een antwoord bieden aan de stedelijke situatie binnen de vestingwerken. Het plan om tot drie parochies te komen mislukte; het zou bij twee blijven. Ondertussen kwamen er scherpere scheidingen van onderscheiden werelden: kerk en wereld; mannen en vrouwen; jeugdigen en volwassenen. Door leden van de Kerk strikter te controleren werd de bodem weggenomen onder gevoelens tegen de Kerk en de clerus.

Dit alles liep uit op versplintering in religieuze groeperingen en een binding in strakkere hiërarchie. Een op Rome georiënteerd en door Rome gecontroleerd katholicisme: het rooms-katholicisme. Ondanks de abrupte onderbreking in 1590 (het Turfschip) kon men op dit fundament later voortbouwen.

BIJLAGE 1

Antwoord van het stadsbestuur aan de commissaris-legaat Lindanus op een zestal punten betreffende de vroedvrouwen, de school, de kerk en het Gasthuis, 1581 sept. 4.

*Breda, SAB, Coll. Kleijn, inv.nr 94 (midden-19de eeuw afschrift), ad 1581 sept. 4 (naar origineel?); Coll. Placidus, inv.nr 13 (midden-20ste eeuw afschrift), ad 1581 sept. 4 (naar Kleijn).
[adressant ontbreekt]*

Eerwerdichtste heere,

Alsoo op heden datum van desen zeker billetten, onderteeckent Gregorius Geerincx ende geïntituleert 'Den wysen ende vermogenden heeren den president ende gedeputeerde deser stad Breda', ons in collegio vergaert zynde, is gepresenteert geweest, daerby uwe eer. ons met comminatie is dreyyende van by gebreecke van nyet voldoeningen van d'inhoudt vandyen tegens den saterdage anders te willen verseyne, ende dat uwe eer. van onzes begherende scriftelycke antwoirde.

Soo eest dat wyluyden gedeputeerde totten administratie van der justitie ende politie binnen deser stad van Breda, vanwegen zyne majesteit geordineert, hyermee onse onscult zyn doende met verclaringhe dat wy allen debvoir hebben gedaen ende noch doende zyn volgende onse inkomste ende gelyck de jegenwordigen gelegentheit van de tyt dat toelaet om goede politie te stellen ende justitie te administreren, en souden uwe eer. gherne gebeden hebben opsicht te nemen met swaricheyt ende turbatie dattet meebrenghet in een geplunderde stad ordre te stellen, daer nootelyck gerequireert is met alle vlyticheyt dat deselve wordde van munitie ende andere provisien geprovideert ende gesterct tegen den toecomenden noot om in als te achtervolgen de bevelen van myn heere den gouverneur sonder dat wyluyden eenige particuliere saecken wel connen geëffectueren met sulcke vlyticheyt als uwe eer. dat is verheyssschende.

(1) Want yerst aengaende de vroedvrouwe syn tot drye ofte vyer maelen voer ons ontboden geweest ende belast volgende het aengeven van uwe eer. in 't overbrengen van de namen ende toenamen van de ouders van de nieuwe geborene kinders, ende hebben den griffier Piermans belast deselve billetten te ontfangen om over te leveren in handen van de pastoir, gelyck hy ons verclaert heeft 'tzelve gedaen te hebben.

(2) Aengaende den schoelmeester soe hebben wyluyden allen debvoir gedaen om denselven van Bergen te ontbieden maer en hebben tot noch toe midts der vlyticheyt van de wegen ende anderssins van hen egheen tydinge connen crygen, dwelck ons hertelycken leet is, wel verstaende hen schadelycken dat het is tot welvaert deser stad ende tot oprichtinge van onse oude catholysche religie dat het onderwys van de jongeren sins lange geschorst ende geïntermiteert blyft, sullen daeromme nyet laten allen voerdere debvoir te doen om eenen schoelmeestere te bekommen. Ende dunct ons geraden dat uwe eer. binnen middelen tyde ordinere yemant van de cappellane oft andere geestelycke heeren die hyer binnen leedich souden mogen wesen, deselve joncheyt te onderwysen ende alsoo van de straten te houden.

(3) Aengaende den beelden der heyligen hebben die weder binnen der kercken doen brengen om by de kerckmeesters wederom oppgerecht te worden, gelyck zy tevoiren gestaen hadden. Die 'tselve nyet en hebben geomitteert deur faulte van goede affectie die wy allegader doenende syn totte dienst Gods ende tot vestamatie van Gods temple, maer meer deur faulte van gelde om den arbeiders uren loon te voldoen ende oyck midts deselve meestal worden geëmployeert totte fortificatien deser stad, die midts den aenstaende winter ende andere pericule van onse onliggende vyanden acceleratie? verheyschen, sullen nyet-temin de resterende beelden die in der zyden van der kercken by malcanderen gestelt zyn ten eynden? boven deur adres van de voerseide kerckmeesters op henne gewoonlycke plaets doen stellen, bidden uwer eer. regard te willen nemen dat evenwel Gods dienst gedaen wordt ende dat deselve daerlancs in gheender manieren en wordt veracht.

(4) Aengaende het bevel gedaen aen den Gasthuysmeesters om op morgen voor uwe eer. hun rekeninge te doen, sal uwe eer. gelieven te weten dat alsoo desen Gasthuysmeesters vanwegen deser stad gestelt worden. Dat deselve alsoo oyck gehouden syn hun rekeninge te doen voor die van de weth om alsoo by degenen die hen last van ontfanck gegeven hebben ontlast te moegen worden by slote van goede rekeningen. Daer wyluyden nochtertyt midts de meenichfuldicheit van onse occupatien nyet gelegen en is toe te verstaen. En is in allen gevalle den geprefigeerden datum? veel te nae om de voerseide rekeningen te dresseren, dewelcke yerst ende voerall behoort greeet te zyn, maer en sullen nyet laten ons debvoir in tyden ende wylen dyen aengaende te doen.

(5) Ende aengaende 't decken van choore der Gasthuyskercke, hetselve staet tot laste van de Gasthuysmeesters oft cappelmeesters om hunne rekeningen daarmede te belasten. Ende sullen nyettemin daerinne mits eersten by denselven doen versyen.

(6) Aengaende het restitueren van twee clocken uuyt de voerseide Gasthuyskercke getransporteert op te wallen deser stadt ende dat binnen den derden dagen sal uwer eer. gelieven te verstaen 't selve nyet wel mogelyck te zyn midtsdyen wy nutertyt eghene andere clocken en hebben om in plaetse van dyen te stellen ende dat te beduchten is dat mynheere den gouverneur de voorseide wallen daarvan nyet en sal willen laten blooten sonder van andere clocken yerst ende voeral weder versyen te zyn.

Sullen nyettemin alle debvoir doen ten eynde hetselve metter yerster bequamicheyt wordde geffectueert, glycx wy oyck bereit zyn met alle gedienslicheyten uwe eer. te assisteren in alle 't ghene ons nae gelegentheyte van de tyde mogelyck sal wesen te doen. Dat kenne God die uwe eer. gelieve te gesparen in langgedurige gesontheit, nadyen wy ons sullen hebben gerecommandeert in uweren eer. goede gratie.

Aldus gedaen desen 4en septembris XVc LXXXI.

(w.g.)

Die alle uwe eer. onderdanigen ende goetgunstigen dienaren gedeputeerde tot der administratie van de politie ende justitie vanwegen zynen mat. binnen der stadt van Breda.

BIJLAGE 2

Antwoord van het stadsbestuur op een vijf-puntenvoorstel van de koninklijke commissarissen en bisschop Lindanus over het gasthuis, 2 okt. 1581.

Originelen

[A-1]. Concept-brief, wellicht (los of register van) uitgaande stukken in de stadsecretarie, niet aangetroffen.

[A-2]. Verzonden net-brief aan Lindanus, wellicht opgenomen in zijn persoonlijk archief, niet aangetroffen.

Afschriften

B. (midden 19de eeuw) Breda, SAB, Collectie Kleijn, inv.nr 94 naar [A.]

C. (midden 20ste eeuw) Breda, SAB, Collectie Placidus, inv.nr. 19 (map Spaanse periode) onvolledig

Druk

Krüger, *Bisdóm Breda*, III, 274-275 (fragmentarisch en onbeholpen, vooral introductie en punt (1)):

tegen de gewoonte zonder den deken ende het kapittel de resolutie was genomen en buiten zyn weten (..) dat de Beijaard niet geheel gesloten mag worden, daar de fundatie vandien door u vermeld plaats geeft voor de arme passanten (..) en anders een bittere schade en een ongerijf voor hen daaruit zouden volgen. Niettegenstaande de misbruiken mag de fundatie niet vernietigd worden en heeft niemand het recht die tot een pesthuis voor de burgers alleen te veranderen, gelijk dat over 5 jaren geschied is als men op een onchristelijke wijze hier veel begon te veranderen.

Om des inlandschen oorlogs wille zal het echter genoegd zijn voor het begin dagelijks 2 a 3 bedden te dekken en geen grote kosten of provisie te doen. Men mag aan de ellendigen armen de oude en wel gefundeerde aalmoezen niet ontrekken, want het Gasthuis is nu zoo ter oorzake dat het de landen van den Beijaard met zijne grote inkomsten heeft verkregen zoals blijkt uit de oude brieven van 300 jaren bij ons berustende. Prafraserend Brekelmans (1951), 6 naar B

Tekstuitgave

Verwijzingen naar artikelen met cijfers aangeduid, art. 3 en 4 gereconstrueerd. Adressant en afzender ontbreken.

Antwoordt des eerw. vaders Wilhelmi Lindani op de resolutie des borghemeesters van Breda, midtsgaders d'andere heeren belanghende het Gasthuys in den Beyardt aldaer ontfanghen hebbende de resolutie na lanck verwachten van 14 daghen op onse article aengaende den Beyart ende Gasthuys hierbinnen, soe syn wy dien overlaght ende gewogen hebbende, genodigt dit scrijven voor een eyntlycke andtwoordt e.h. te senden.

Verwondert syn dat dairin geseidt werdt dat sulen by ons gesloten is, sonder ons op e.l. resolutie bedacht ofte beraden te hebben dan alleenlycke dat in de resolutie verswegen ware van den deken des capitele na d'oude gewoonte op de rekeninge te hooren ende te sluiten daerby geropen te werden die in corten jaeren van sommigen daarvan niet christelyck uitgesloten is geweest. Van den Beyaerd gheheelyck voor desen tyd gesloten te houden en magh niet bestaen noch toegelaten werden aengesien de fundatie van dien by e.l.

(1) In d'eerste artikel vermeldt noch plaetse heeft voor de erme passanten die hieromtrent te duen hebben, hierbinnen ofte hierrontsomme, die tot bittere schaede ende groote ongerade (soo ons de naburen vertellen) mueten ofte op de straten slapen oft met groote costen in de herberghen logeren. Belanghende d'abusen by e.h. verhaelt en moghen die de u.l. heilige fondatie niet tenietduen, noch en hebben oeck die maght niet ghehadt de waerlycke personen by e.l. geallegeert die weegh te nemen ende tot een pesthuys voor de borghers alleen te veranderen. Want die onchristelycke veranderinghe van den Beyardt onlanx over vijf jaren geschiet es, als men teghen Godt ende Zijn heilig evangelien hier begost veel dinghen onchristelyk te vernieuwen, sonderlinck de gheestelycke ende religie betreffende.

Het perikel van een opstal des geboefte ende verspyërs daer te maecken allungeert niet. Want sulx oeck in andere herberghen geschien magh, sonderlick soe de verspyers wel by gelde syn om sulcx te bestaen. Ende sal de scholtet ofte andere daertoe gestelt lichtelyck verhinderen sulcken quaedt dat uit d'openinghe des Beyards soude moeghen rysen. Maer alsoe des binnenlandsche oerloghe noch (dat Godt beteren muet) is durende, en is niet van noede soe grooten costen ofte provisie daeruit den Gasthuse te bestellen, soo het na d'oude ghewoente ende in eighen registers gehouden muet zoeken?. Maer sel genuueghsaem wesen voor een ghuedt beghin twee ofte drie bedden dair daghelycx te decken ter teydt toe dat Godt de Heer ons aller betere middelen sal ghenadelyck verghunnen, hetwelcke haest ons te verkopen staet, sooverre wy synen ellendighen ermen hare oude en wel gefundeerde aelsoe niet langher onchristelyck ontrecken. Want het Gasthuys nu soo ryk ter oersaken van den Beyardt voors hare landen met syn groote incumste heeft vercreghen, soo het blycken magh by d'oude briefven van 300 jaren by ons berustende.

(2) Op den tweeden article segghen wy dat een misbruyck es dat ghy allegheert dat gehude personen de proven des Gasthuys die daer niet buyckvast (soo ghy spreeckt) en syn genieten. Want de regel des fundatie opentlyck vermeldt dat zy altesamen daerbinnen mueten wonen om Godt den Heere te dienen ende dagelick ter heilige misse ghaende voor de weldoeners, levende ende dooden, te bidden, hetwelcke niet onderhouden wordt by deghenen die buten woenen.

(3) Wat die voer personen zyn, oft catholix oft anders gesint, en staet my, noch e.l., heer niet te zegghen, maer segghe dat men voortsam niemanden meer eenighe proven ghunnen en sal dan die ader personelyck sullen binnen woenen ende na den regel leven, soe veel als gaet de gehude provenaers, nu buten wonende, men moght die (op het welbehaghe van wydere) hen laten houden die so gheenzy en moeghen ontbeeren, d'anderen moght men die na desen winter met ghuede reden ontrecken.

(4) Van het regiment des Gasthuys bevelen wy noch, als wy onlanx seiden, de heeren daertoe last hebbende ons verwonderende dat sy sryven d'incomsten des voers Gasthuys te wesen in alder besten tyden niet overdacht hondert gulden. Soe wy toch e.h. bewesen hebben uit het oude register des jaers LXXXI (*[14]81*) dat het heeft by de 1300 gulden sonder haer tualef cuyen, sonder haer eighen corengewast, sonder hare landbouweren van soe veel schoen eighen landts. Hetwelcke de lasten ende nooddrueft der inwoender wel soude moghen draghen, wanneer alle dinck in guede toesicht ende vlytighe huysshouwinghe worde geregeert.

(5) Belanghende het vyfde articule van een ghuedt man in het Gasthuys te stellen om de broeders na haren regel te duen leven, soude ons geraedtsamer duncken (op 't verbeteren van de heeren) dairtoe naer d'oude ghewoente noch by voers memorie durende eenen priester te nemen die d'opsicht soude draghen op alle dinck sonderlinck op het leven ende dagelycsche onderhoudinghe des loffelycke regels. Want men soude moeghen betoenen dat de beneficiant des voirs capelle van den Gasthuys eertyts pleghe syn woeninghe, huys ende onderhoudt te hebben in 't voers Gasthuys, tot welcken behoeden seckerlyck magh bewesen werden dat de leste ofte overleste beneficiant des capelle voers binnen den Gasthuys overleden is.

Dit soude soeveel te meer dienstelyck wesen, omdat wy om reden, onder verhaelt, zeer van noode bevynden na des coninklycke majesteyts cristelycke meeninghe van het Gasthuysende een nieuwe parochie mettertyt te maken. Soe moghten de heeren daerop hen beraedslaen oft nyet orboirlyck en ware tot der begheren daeromtrent woenachtich eewighe saligheit dat men twee proven eerst vervallende op heele tot onderhoudt des toecomende pastoers by de coninklycke majesteyt dair te stellen ende hem daerbinnen wonende als meester? der provenaren dit regiment der gheestelycke aelmissen te hebben. Men sal noch daerby crighen eenighe incorporatie van vacerende beneficien oft thienden tot eerlyck onderhoudt des pastorie van noode. In gevalle de heeren bevynden dat beter ware dat de pastoor buten woonde, so moghten men hen een dubbele prove ofte tenminste een ophouden ende een stuck des Gasthuys hem afscheyden voer een woeninghe tot een wedene oft pastoershuys. Want wy anders gheen beter middel voor desen tyt noch en sien om den nieuwen pastoor syn noodwendigh onderhoudt daer bequuemelycker te vinden.

GEBRUIKTE LITERATUUR EN BRONNEN

AFKORTINGEN

AABM	Archief Aartsbisdom Mechelen-Brussel
ABB	Archief Bisdom Breda
ADB	Allgemeine deutsche Biographie
ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel
AVB	Analecta Vaticano Belgica
BN	Biographie Nationale
DThC	Dictionnaire de Théologie Catholique
JOB	Jaarboek De Oranjeboom
KDC	Katholiek Documentatie Centrum
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche
KR	Kerkrekeningen Grote Kerk Breda
NAGN	[Nieuwe] Algemene geschiedenis der Nederlanden
OSB	Oud Stadsarchief Breda
SAB	Stadsarchief Breda
SR	Stadsrekeningen Breda

Archivalische bronnen

Stadsarchief Breda (SAB)

- Oud-Stadsarchief Breda: stadsresoluties, ingekomen stukken, stadsrekeningen Afdeling III-273, inv. nr 33
- Afdeling III, inv. 13 (voorheen Collectie Cuypers van Velthoven inv. nr. 1008)
- Archief Bisdom Breda (ABB): Fonds Antwerpen
- Collectie Juten
- Archief van de Grote Kerk, kerkvoogdij: kerkrekeningen
- Archief van het Begijnhof

Collecties:

- Collectie Havermans (voorheen Collectie Cuypers van Velthoven)
- Collectie Kleijn.
- Collectie Van Hal.
- Collectie Placidus.

Collectie Schaduwarchieven, inv. nr 165.

Algemeen Rijksarchief Brussel

- Archief Audiëntie (geen inv.nr bekend): *Actorum per reverendissimum dominum Lindanum in visitatione ecclesiae Bredane epitome.*
- Koninklijke Bibliotheek, Cartularium van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Breda (van dit register bezit het Stadsarchief Breda een microfilm)

Archief Aartsbisdom Mechelen-Brussel

- Archief van het Aartsbisdom Mechelen-Brussel. Zie hieronder Toebak, *Visitatieverslagen*.

Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen,

- Collectie Juten,

Koninklijke Bibliotheek Brussel

Cartularium van het kapittel van Breda

Bronnenpublicaties

AGENDA

- zie: Juten-Paquay, 'Bisschop Lindanus' en noot 37.
- Brom, G. en A.H.L. Hensen ed., *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16de eeuw* ('s-Gravenhage, 1922).
- Delcourt, M. e.a. ed., *Correspondance Laevinus Torrentius, Correspondance* (3 delen, Luik, 1950-1954).
- Ehse, S. e.a. ed., *Nunziaturberichte aus Deutschland nebst ergänzende Aktenstücken 1585 (1584)-1590. Abteilung I: Die Kölner Nunziatur* (Paderborn, 1895-1899).
- Elsen, G. van den e.a. ed., *Analecta Gijsberti Coeverinck* ('s-Hertogenbosch 1905-1907).
- Gooskens, F.A. ed., *Het jaargetijdenregister van het begijnhof te Breda (1353) ca. 1500-1626* (Breda, 1992). Ook raadpleegbaar op <http://www.deoranjeboom.nl/>.
- Hermans, C. ed., 'Tractatus de fructibus arboris bonae et malae'. in: *Verzameling van kronijken betreffende de stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch*, ('s-Hertogenbosch, 1847-1848) 397-522.
- Hoekx, J. ed., *De vruchten van de goede en de slechte boom. Heyman Voicht van Oud Heusden over de godsdienstwisten in zijn stad 's-Hertogenbosch en in Breda (1577-1581)* (Den Dungen, 2008).
- Juten, G. ed., *Cartularium Begijnhof*, ('s-Hertogenbosch, 1910).
- Juten, G. en J. Paquay ed., 'Bisschop Lindanus in Breda (I en II)', in: *Taxandria* 30 (1923), 25-42 en 122-132; hierna AGENDA.
- Miraeus, A. en J. Foppens ed., *Opera diplomatica et historica* (Brussel, 1723-1748).
- Nieuwenhuizen, J. van den ed., *Antwerpse wijdingsregister, deel I: 1570-1611*. (Antwerpen, 2008) eveneens via internet te raadplegen op: http://www.provant.be/binaries/Wijdingsregisters_bisdomeAntwerpen_1570_1611_V_2_tcm7-63281.pdf.
- Ram, P. de ed., *Synodicon Belgicum* (Mechelen, 1828-1858).

Boeken en artikelen

- Allgemeine deutsche Biographie* (München, 1875-1912).
- Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* (Leuven, 1864-1914).
- Aa, A. van der, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* (Haarlem, 1852; herdruk Amsterdam 1969).
- Angenendt, A., *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart* (München, 1994).
- Aura, V. van der, *Geschiedkundige bijdragen betreffende het Norberissenklooster van St.-Catharinadal* (Oosterhout, 1894).
- Analecta Vaticana Belgica - Tweede serie: Nunciatuur van Vlaanderen* (Brussel, 1924-).
- Bedouelle, G., *The Reform of Catholicism 1480-1620* (Turnhout, 2008).
- Beenakker, A., *Breda in de eerste storm van de Opstand 1545-1569* (Tilburg, 1971).
- Beuningen, P. van, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie 1525-1576* (Assen, 1966).
- Bireley, R., *The Refreshing of Catholicism 1450-1700. A reassessment of the Counter-Reformation*, (Basingstoke, 1999).
- Biographie Nationale* (Brussel, 1866-1974).
- Bosche Bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* 1-30 (1917-1971).
- Bossy, John, *Christianity in the West 1400-1700* (Oxford, 1985).
- Bots, H., I.B.M. Matthey en M.M. Meyer, *Noordbrabantse Studenten 1550-1750* (Tilburg, 1979).
- Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders* (6 delen, 1993-2003).
- Brekelmans, F., *Het Bredase gasthuis. Geschiedenis van het Oude-Mannenhuys te Breda met de daarmee in 1798 verengde gestichten* (Breda, 1951).
- Brekelmans, F. en M.J.H.Th. Pellens, 'In memoriam Pater Placidus', in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 12 (1959) 1-11.
- Brouwer, J. de, 'In hoeverre bevestigt de officialiteit van Antwerpen de besluiten getrokken uit die van Mechelen?', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij* 21 (1967) 47-108.
- Brouwer, J. de, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795. Deel II* (2 delen, Tiel, 1971-1972).

- Caspers, Ch., 'De mis van Adrianus en Adriana. De kennismaking van een Brabantse pastoor en een gewone gelovige met de geleerde magie, Breda 1589-1590', in: *Munier Ecclesiam. Feestbundel Munier. Opstellen over 'gewone gelovigen'*, (Maastricht, 1990) 99-108.
- Commissaris, A., *St. Catharinadal* (Breda, 1947).
- Deceulaer, H., *Inventaris van het kernarchief van de Audientie 1344-1744 (vnl. 1515-1744)*, (Brussel, 2008).
- Dervillers, L., *Inventory analytique des archives des Commendes belges de l'ordre de St. Jean de Jérusalem ou de Malte*, (Mons, 1876).
- Diederickx, M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II (1559-1570)*, (Antwerpen, 1950).
- Dictionnaire de Théologie Catholique*, Parijs 1903-1972.
- Evennett, H., *The Spirit of the Counter-Reformation* ed. J. Bossy, (Notre Dame 1968), 36-40.
- Fruin, R., *Handboek der chronologie, voornamelijk van Nederland* (Alphen aan den Rijn, 1934).
- Gielis, M., 'Magie in het oude hertogdom Brabant. Een onderzoek naar de heksenwaan en de waan der historici', in: Marco Mostert en Albert Demyttenaere, *De betovering van het middeleeuwse christendom. Studies over ritueel en magie in de middeleeuwen*, (Hilversum, 1995) 263-313.
- Goor, Th. van, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda* (Breda, 1743; herdruk Schiedam, 1963).
- Goosens, A., *Les Inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux 1520-1633* (Brussel, 1997-1998).
- Halkin, L., *Réforme protestante et réforme catholique au diocèse de Liège* (2 delen, Luik, 1936-1938).
- Hallema, A., 'Vroedvrouwen in stad en dorp in het westen van Noord-Brabant. Hoe stads- en dorpsbesturen zorgden voor verloskundige hulp gedurende de 16e tot de 18e eeuw', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 99 (1955) 2660-2667.
- Harnoncourt, Ph. *Gesamtkirchliche (..) Liturgie*, (Freiburg, 1974).
- Havensius, A., *Commentarius de erectione novorum in Belgio episcopatum* (Keulen, 1609).
- Hillerbrand, Hans Joachim, *Historical Dictionary of the Reformation and Counter-Reformation* (Lanham, 2000).
- Hingman, I., *Inventaris van het archief der stad Breda, loopende tot 10 december 1813* (Breda, 1884).
- Ijsseling, J. e.a., *Graven rond De Beyerde* (Breda, 1988).
- Jedin, H., 'Das Konzil von Trient und die Anfänge der Kirchenmatriklen', in: *Zeitschrift für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 32 (1943) 419-494.
- Juten, G.C.A., 'Aanteekeningen op Krugers geschiedenis van het bisdom Breda', in: *Taxandria*, 8 (1901) 279-286.
- Juten, G.C.A., 'Pastoor Gobbinckx', in: *Taxandria* 22 (1915) 12-22.
- Juten, G.C.A., 'Verordeningen voor het kerkbestuur op verschillende feestdagen in de O.L.V. kerk te Breda', in: *Taxandria*, 25 (1918) 163-168.
- Kleijn, G., *XXIste Nederlandsch landhuishoudkundig congres te Breda: Maandag 24 tot en met Vrijdag 28 Junij 1867, programma der festiviteiten ter gelegenheid van genoemd congres, en meer bijzonder van den optogt, te houden op 25 en 28 Junij 1867, waarvan het geschiedkundig gedeelte, voorstellende den intogt van prins Maurits binnen Breda op 4 maart 1590, is geschetst door Mr. G.A. Kleijn, archivaris der gemeente* (Breda, 1867).
- Krüger, J., *Kerkelijke geschiedenis van het bisdom Breda*, (4 delen, Rosendaal-Bergen op Zoom, 1872-1876).
- Kuys, J., *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen, 2004).
- Laar, L. van der, 'De katholieke restauratie te 's-Hertogenbosch, ca. 1525-1625', in: *Noordgouw. Cultureel tijdschrift van de provincie Antwerpen*, 19-20 (1979-1983) 171-234.
- Lange, Ch. de, e.a., *Die Taufe. Einführung in Geschichte und Praxis* (Darmstadt, 2008).
- Lepper, J. de, 'De katholieke Kerk', in: *Geschiedenis van Breda II: Aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Schiedam, 1977) 163-211.
- Lexikon für Theologie und Kirche* (3de editie, 11 delen, Freiburg im Breisgau, 1993-2001).
- Marinus, M., *Livinus Torrentius als tweede bisschop van Antwerpen (1587-1595)* (Brussel, 1989).
- Maris, A., *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795)* (Arnhem, 1978).
- Meerendonk, L. van de, *Tussen Reformatie en Contra-Reformatie. Geest en levenswijze van de clerus in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch en zijn verhouding tot de samenleving tussen ca. 1520 en ca. 1570* (Tilburg, 1967).
- Miert, L. van, 'De kerkelijke toestand te Breda in 1581 en 1582', in: *Taxandria* 23 (1916) 3-10, 42-46 en 102-105.
- Monasticon Belge - Antwerpen*, (8 delen in 23 banden, Brugge-Luik, 1890-1993).
- Mooy, Ch. de, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum, 1998).

- [Nieuwe] *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (15 delen, Haarlem 1977-1983).
- Nauwelaerts, M., *De oude Latijnse school van Breda* (’s-Hertogenbosch, 1945).
- Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (10 delen, Leiden 1911-1937).
- Paquay, V., ‘Breda, Bredanaars en de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Religie, devoties en manifestaties voor 1590’, in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 54 (2001) 1-89.
- Paquay, V., ‘Koren en altaren. De ruimtelijke indeling van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda voor 1590’, in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 59 (2006) 116-203.
- Paquay, V., ‘Wijbisschop, officiaal, bedelmonnik, collecteur. Kerkelijke prominenten doen de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda aan’, in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 61 (2008) 198-221.
- Placidus, pater, ‘De religievrede te Breda (II)’, in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 7 (1954) 46-63.
- Placidus, pater, ‘Cornelius Gobbinckx, pastoor te Standaardbuiten en te Breda (1563-1578; 1578-1609)’, in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 10 (1957) 65-131.
- Placidus, pater, ‘De Haagdijk en de kapel van Markendaal’, in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 11 (1958) 6-40.
- Post, R., *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht, 1954).
- Put, E. e.a., ‘Dagboek van een aartsbisschop. Een portretstudie van Matthias Hovius (1542-1620)’, in: *Trajecta*, 3 (1994) 19-33.
- Put, E., *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius 1542-1620* (Leuven, 2002).
- Reinberg, V., ‘Liturgy and the Laity in Late Medieval and Reformation France’, in: *Sixteenth Century Journal*, 23 (1992) 526-547.
- Rogier, L., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, (Amsterdam, 1945-1947; herdruk 1964).
- Rooze-Stouthamer, C., ‘De abdij tijdens de Hervorming en de eerste jaren rond de Nederlandse Opstand’, in: J. Dekker e.a. red., *De Abdij van Middelburg* (Utrecht, 2006) 64-69.
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *Nieuwe catalogus der oorkonden en handschriften. Provinciaal NoordBrabants Genootschap. Eerste supplement* (’s-Hertogenbosch, 1915).
- Spieritz, M., ‘Wilhelmus Lindanus, eerste bisschop van Roermond, en zijn partijkouze in de Nederlandse Opstand (november 1576 – juli 1578)’, in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 31 (1989) 192-213.
- Strubbe, E. en L.Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, (Antwerpen, 1960; herdruk Brussel, 1991).
- Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde* 1-50 (1894-1943).
- Taxandria* 23 (1916),
- Thijs, A., *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk. Antwerpen en de Contrareformatie* (Turnhout, 1990).
- Toebak, P. *Kerkelijk-godsdienstig leven in westelijk Noord-Brabant, 1580-1652. Dekenale visitatieverslagen als bron* (Breda, 1995).
- Toussaert, J. *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen Age* (Parijs, 1963).
- Valvekens, E., *De inquisitie in de Nederlanden der zestiende eeuw* (Brussel, 1949).
- Vanysacker, D., ‘Het aandeel van de Zuidelijke Nederlanden in de Europese heksenvervolging (1450-1685) : een status quaestionis’, in: *Trajecta* 9 (2000) 329-349.
- Weiss, D., *Katholische Reformation und Gegenreformation. Ein Überblick* (Darmstadt, 2005).
- Welters, H., ‘Wilhelmus Lindanus. Eerste bisschop van Roermond’, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 27 (1890) 225-306.
- Wiel, C. van de, ‘De nuntiatuur in de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden. Onuitgegeven documenten uit het Aartsbisschoppelijk Archief van Mechelen (1596-1799)’, in: *Bulletin de l’Institut historique belge de Rome* 53/54 (1983/84) 82-102.

- 1 Paquay, 'Breda, Bredanaars en de Onze-Lieve-Vrouwekerk', Paquay, 'Koren en altaren', Paquay, 'Wijbisschop'. Na afsluiting van het onderzoek in 2010 verscheen: S. Groenveld e.a. red., *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en Consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560 – 1650)* (Zwolle, 2008)
- 2 Vanuit Antwerpens perspectief: Thijs, *Van Geuzenstad*, Zie ook: Mooy, *Geloof kan bergen verzetten*, Voor de ontwikkelingen in het Oost-Brabantse: Meerendonk, *Tussen Reformatie en Contra-Reformatie* en Laar, 'De katholieke restauratie'. Vanuit Middelburg: Rooze-Stouthamer, 'De abdij'. Dit laatste werk is weinig diepgaand.
- 3 Uitgewerkte dossiers zoals de Bossche aartspriester Gijsbert Coeverincx die ambtshalve opstelde (zie: *Analecta*) staan met betrekking tot Breda niet ter beschikking. Standaardwerken over het diocees Antwerpen blijven de bronnenpublicaties: *Synodicon* en Diederickx, *De oprichting*.
- 4 Deze situatie bleef in stand tot de reorganisatie in 1610, toen het missiegebied 'Breda' werd gereduceerd tot zeventien parochies.
- 5 In het algemeen naast AGN en NAGN, alwaar klassieke standaardwerken, nog Evennett, *Spirit; Lexikon Theologie und Kirche*, 4 (1995), kolom 346-350, trefwoord *Gegen-Reformation*, alwaar wezenlijke literatuuropgave. Recentelijk vanuit internationaal perspectief: Weiss, *Katholische Reformation*; Bedouelle, *Reform of Catholicism; Historical Dictionary Reformation*. In dit verband geven we de voorkeur aan 'katholieke herleving of reformatie' boven het meer offensief bedoelde 'contrareformatie' dan wel herovering.
- 6 Bots, *Noordbrabantse studenten*, nr. 115 (aldaar oudere literatuur); *Taxandria* 30 (1923), 126 noot 1.
- 7 Vgl. Juten, *Cartularium*, 219-220 nr. 264 (oktober 1589 verkiezing van de meesteressen van het Begijnhof in aanwezigheid van de landdeken).
- 8 Toebak, *Kerkelijk-godsdiensig leven*, I, 33-56, vooral over de periode ca. 1580-1610. Daar ook oudere literatuur en verwijzingen naar tussentijdse resultaten.
- 9 Compleet bewaard gebleven als typisch contrareformatoerisch product: Nieuwenhuizen, *Wijdingsregister*. Hier belooft het gemiddelde 76 clericale wijdingen per jaar. Bredanaars, in leeftijd variërend van tien tot twintig jaar, zijn bekend uit de jaren 1570, 1575, 1578 en 1579. Zie hierna noot 22.
- 10 Twee overzichtskaart: Marinus, *Livinus Torrentius*, 203-204, kaart I (1587) en II (1595).
- 11 Zie *Nunziaturberichte*; Feldkamp 1970. Voor Nederlands grondgebied: Brom en Hensen, *Romeinse bronnen*, het gehele werk. Voor de Brusselse nuntiatuur de berichtgeving door kardinaal Francipani 1596-1606 (4 dln) in de reeks *Analecta Vaticano Belgica*. Wiel, 'De nuntiatuur', 82-102.
- 12 *Taxandria* 22 (1915), 17 onder vermelding van de pastoors 1588 apr. 19 (vijf namen) en 1589 apr. 4 (25 namen) naar Mechelen, AABM, *Visitationes districtus Bredani* 4 [ca. 1590]. Aanschaf van benodigdheden; zie: Juten, 'Verordeningen' (instructie voor de kerkmeesters d.d. 30 juni 1582). Vgl. KR 1586/87, f 24 (23 april 1586) 1 stuiver voor katoen, *doe men den Heilig Olie heeft innegebracht*. In 1586 viel echter Paasdinsdag op 8 april; de vermelde datum slaat primair op de dag van uitbetaling. Aldaar, fol. 31r (14 april 1587) het oliesiel overgebracht vanuit Hoogstraten. Daar door de bisschop gewijd. Zie het hiermee samenhangend gebruik van een specifiek vaatwerk, het *chrismatorium*.
- 13 SAB, AAB-Fonds Antwerpen, inv. nr. 384: *Dispensationes bannorum matrimonialium annos '88, '89 et '90 sub districtu Bredense concessa*; totaal 15 folio's. In 1588 mei-december 14 gevallen, 1589 januari-december 41 gevallen, 1590 alleen december 3 gevallen en 1591 januari-juni 9 gevallen. Er doet zich dus een lacune voor over de eerste elf maanden van 1590.
- 14 Hangt het samen met het overlijden van prins-bisschop Robert II van Bergen op 7 januari 1565? Ook het bisdom Kamerijk fungeerde te Antwerpen de facto tot in 1564.
- 15 Brouwer, 'In hoeverre', met accent op de laatste twee eeuwen. Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak*, 515-519 bijlage 52 met overzicht van juridische functionarissen, namelijk naast de officiaal, een zegelaar, promotor, griffier en advocaat-fiscaal. Eveneens Brouwer, 'In hoeverre'. In een proces van de 'gemene kapelaans' Breda, SAB, Afd. III-273, inv. nr. 33: Processtukken afkomstig van de officiaal van Antwerpen, 1573 mei 30 (2 verscheurde stukken / latijn); SAB, Collectie Placidus, inv. nr. 15 ad 1585 mei 4 Kapittel aan Simon Moors, vicaris en officiaal, over herstel van vrijstellingen en autonomie.
- 16 Zie voor Van de Velde: Marinus, *Livinus Torrentius*, 66-92 het gehele werk.
- 17 Halkin, *Réforme protestante*, 138-143 voor de periode 1538-1557; Valvekens, *De inquisitie*; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 540-546; Goosens, *Les inquisitions*. Voor Breda, evenwel niet altijd scherp onderscheidend:

- Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 25–31. Vgl. voor Utrecht: Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 198–202.
- 18 Goor, *Beschrijving der stad*, en Lepper, 'De katholieke kerk', 163 en wel op basis van stadsrekening SAB, SR boekjaar 1569, f 102v (13 april).
- 19 Paquay, 'Breda, Bredanaars', 65 noot 43. Concreter op deze cruciale jaren: SAB, SR boekjaar 1569, f 56v Darnolio van Eys / Faryn namens bisschop Sonnius; SAB, SR boekjaar 1570, f 41v Arnold Ecx, bode van de officiaal van Leuven; geciteerd in: Paquay, 'Breda, Bredanaars', 63 noot 43; SAB, SR boekjaar 1571, f 50–50v: bode van de officiaal van Antwerpen, *nae den ouden hercoemen!*; SAB, SR boekjaar 1572, f 95r *nae d'oude gewoonte*; SAB, SR boekjaar 1573, f 99r; SAB, SR boekjaren 1574 en 1575 echter niets!; SAB, SR boekjaar 1576 f 89r = 195; SAB, SR boekjaar 1577, f 118r; SAB, SR boekjaar 1578, f 141 *nae den ouden hercomen*. In al deze jaren, dat het begin van de vasten in februari valt, bedragen de onkosten steeds 12 stuiver en zijn zij geboekt als vaste standaarduitgave.
- 20 Nieuwenhuizen, *Wijdingsregister*, 9 en 228 bijlage: 1594 december 1 Aanstelling van de Spaanse minderbroeder-observant Francisco de Rivera, bisschop van Leighlin (Ierland) in ruste, tot wijbisschop.
- 21 Al te summier: Toebak, *Kerkelijk godsdienstig leven*, 47–48.
- 22 Voor de vanuit Den Bosch overgeplaatste Sonnius, eigenlijk geheten Frans van de Velde / *De Campo* uit Son (geboren in 1506), diverse artikelen in: *Bossche Bijdragen* 25 (1960/61), 1–144. Zie voor biografie: Marinus, *Livinus Torentius*, 65–67, *Brabantse Biografieën* 5 (1999) 123–127 en Internet: Dutchrevolt/leiden.univ.nl., alwaar oudere literatuur. SAB, SR boekjaar 1570, f 94r (maaltijden). Juten, 'Verordeningen', 25: op 9 juni onthaal door stadsbestuur in gezelschap van de bisschop van Den Bosch, Laurentius Metsius (1570–1580), gewijd te Brussel op 23 april en geïnstalleerd op 8 mei. Voor 50 potten wijn en kristallen glazen, totale onkosten 85 gulden. De prelaat logeerde in het huis van drossaard Jacop Tseraerts, terwijl de meegerisde abt van Sint-Michiels te Antwerpen ondergebracht werd in Catharinadal. Zijn reïsschema in deze jaren is globaal te reconstrueren op basis van; Nieuwenhuizen, *Wijdingsregister*: 1570 Antwerpen–Lier–Bergen op Zoom–Roosendaal (7 juni) – Breda – Antwerpen (26 juli); 1571 vanuit Antwerpen (19 januari) en terug (10 maart); 1572 vanuit Antwerpen via Oosterhout–Etten-Oudenbosch (17 augustus) naar Breda (22 augustus) en terug naar Antwerpen (22 september). Willem van Oranje verbleef tot midden 1572 in ballingschap in Duitsland.
- 23 SAB, Oud Stadsarchief, inv. nr. 6 (stadsresoluties), f 269 (besluit van het stadsbestuur tot afkondigingen op 30 juli, 6 en 15 augustus).
- 24 SAB, SR boekjaar 1571, f 91v (gelag); Juten en Paquay, 'Bisschop Lindanus', 25 (fragment) 28 februari *Is tot Breda gecompereert de eerw. heere de biscop van Antwerpen, Franciscus Sonnius, om in der kercken van Breda ende in andere godshuysen binnen der stad gelegen de gedemolieerde ende gebroken altaren te wyen, hebbende binnen de voirsr stad het sacrament van confirmatiën geadministreert*. Toen kregen 35 personen, onder wie militair gouverneur Haultepenne, de Spaanse legerkapiteins en de Bredase kapittelheren, een gastmaal aangeboden door het stadsbestuur ter gelegenheid van zijn komst. Voor 19 potten wijn en de maaltijd bedroegen de totale onkosten 64 gulden.
- 25 SAB, SR 1571, f 120r (varia); Juten en Paquay, 'Bisschop Lindanus' 25–26 (fragment) *Ende nadien dat syne eerw. soude vertrecken myne heeren borgermeesters ende scepenen by hen geroepen hebbende ende hen hebbende voorgehouden dat syne eerw. tot Breda gecomen was om de gedemolieerde outaren te wyden (..), afscheidscadeau in vorm van een beurs (met geldinhoud) ter waarde van 51 gulden.*
- 26 Nieuwenhuizen, *Wijdingsregister*, ad S [= Sonnius] 520–529: *Breda in ecclesia*; eveneens aldaar S 555–8 alsmede S 665–6 en S 668.
- 27 Vgl. AGENDA, ad 1581 oktober 17 'magistro Venerabilis Sacramenti'; SAB, SR boekjaar 1582 'regeerders ofte meesters; Sacramentsmeesters'. Met betrekking tot het zingen van de schooljeugd tijdens de Sacramentsmis april 1582; Nauwelaers, *De oude Latijnse school*, 22–24 en hierna noot 96.
- 28 Zie AGENDA, ad 1581 oktober 11.
- 29 Zie door de voormalig Luikse landdeken als *overste* periodiek uitgeoefende controle van de jaarrekeningen; SAB, Archief Begijnhof, inv. nr. 181–198 (ca. 1510–1568) passim. Hierna uitvoeriger noot 122.
- 30 Koninklijke Bibliotheek Brussel, Cartularium van het kapittel van Breda, f 13–14 (= ingelaste papieren bladen) nr 2a 1575. De grootste handicap blijft het verlies van de kapittelnotulenboeken (*acta capituli*). Een 'bundel Vlemincx' (o.a. met een akte uit 1573 juni 26), die destijds in bezit was van G. Juten / Willemstad, hebben we nog niet kunnen identificeren; vgl. Juten, 'Pastoor Gobbinx, 12 noot 1 (betreft studiebeurs?).
- 31 Sanders, *De vruchten*, vooral 230–242. Zie voor de Neolatijnse autograaf: Hermans, 'Tractatus'. De

- heer van Breda zelf verbleef toen voornamelijk in Holland, Zeeland en Vlaanderen om via Antwerpen in Delft terecht te komen.
- 32 Op basis van de stadsrekeningen; zie noten 78 en 119. Kerkrekeningen over betreffende jaren bestaan niet meer dan wel leveren niets concreets op. Vanuit de Brusselse Rekenkamer werd hun 400 gulden aan jaargeld toegekend.
- 33 Contacten met de regeringscommissarissen individueel te traceren in de maanden september en oktober. Volgens AGENDA (zie noot 37), p. 35, 38, 40, 46, 123, 126 en 127. Nauwelaerts, *De oude Latijnse school* 181 bijlage VI: 1581 september 30 bewijst nog de aanwezigheid van Hendrik van Etten namens de Brusselse Rekenkamer. SAB, Collectie Havermans, inv. nr. 1116: verzoekschrift van Gasthuismeesters aan de Haagdijk aan de commissarissen i.v.m. plundering [1581/2]. SAB, Oud Stadsarchief Breda, inv. nr. 215 (ingekomen stukken), brief nr 95 [1581]. De stadsrekeningen uit deze jaren kennen vele posten verwijzend naar deze koninklijke commissarissen. SAB, Collectie Placidus, inv. nr. (instructie d.d. 1581 juli 3 en onkostendeclaraties voor verblijf (223 dagen) en reis (8 dagen), totaal 2676 gulden.
- 34 *Analectes pour servir* 10 (1873), 218, instructie van Parma d.d. Mons 1581 juli 3: *affin de pruger d'héresie lactice ville et la remectre en bonne discipline ecclésiastique*. Over deze controversiële theoloog, geboortig Dortenaar (* 1525), met een enorm Latijns oeuvre, dat hier terzijde wordt gelaten: Beuning, *Wilhelmus Lindanus*. Voor de daaropvolgende jaren: Spiertz, 'Wilhelmus Lindanus'. Voor de latere levensjaren nog altijd: ADB 18 (1883) 663; BWN (1852) 4, 142-143; BN 12 (1892), kolom 212-216; DThC 9 (1926), kolom 772-776 (nadruk op zijn uitgebreid oeuvre); LThK 6 (1997), kolom 939. Vgl. zijn eerste biograaf Havensius 1609 dan wel Welters 1890. Klassieke syntheses over zijn Breda's verblijf: Krüger, *Kerkelijke geschiedenis*, III, 205-275 het gehele werk; Rogier, *Geschiedenis katholicisme*, 294; Lepper, 'De katholieke kerk', 167-169 en recentelijk Toebak, *Kerkelijk-godsdienstig leven*, 47-50. Meer in detail: Placidus, 'Cornelius Gobbincx', 81-86; Placidus, 'De Haagdijk', vooral 18-23.
- 35 SAB, SR 1581 (2^e jaarhelft), f. 62 (gelag) 20 november 'Alsoe den bisschop van Ruremonde alhier uuyt stad zoude vertrecken, alsoen isser geordineert by schouthet, boergemeesters ende scepenen den bisschop te beschenken met zeess der stadts stoopen wyns; Noch hebben deselve reyse den schouthet, bourgemeesters ende scepenen genoeyt den hoeffmeester van den bisschop met zynen capellaen aldaer gedroncken 12 potten wyn (...) ende vyer potten wyn voor de maeltyt' 2 gulden en 14 stuiver; komt op totaal 10 gulden en 16 st. De kapelaan heette Paulus van Waalwijk. Het vertrek van de bisschop valt op dinsdag 21 november. Uitgestelde betalingen met betrekking tot Lindanus: SAB, SR 1582, f. 201v (gelag) 29 maart; f. 205v (maaltijden) 3 maart. Waar hij al die maanden onderdak genoot, is niet bekend. Hij kreeg ondersteuning van staatswege in de persoon van Amelis Adama, ordinaris raadsheer van het Spaanse Hof van Gelre te Roermond, opgericht in februari 1580; Maris, *Het archief*, 30-45.
- 36 Miert, 'De kerkelijke toestand', 3-10, 42-46, 102-105 drie brieven aan Parma (naar negentiende eeuwse afschriften), namelijk eerste rapportage (I) 1581 juli 30, tussentijdsverslag (II) 1581 augustus 17, en eindverslag (III) 1581 oktober. 4.
- 37 Juten-Paquay, 'Bisschop Lindanus' 25-42 en 122-132, vooral de editie van het verslag p. 30 e.v. Hierna aangeduid als: AGENDA. Het origineel van dit stuk berust in in het Algemeen Rijksarchief in Brussel, Archief Audiëntie (geen inv. nr. bekend): *Actorum per reverendissimum dominum Lindanum in visitatione ecclesiae Bredane epitome*. Dr. abbé Jean Paquay (*1878 - † 1936), een bekend Luiks kerkhistoricus, was de eerste die op het bestaan ervan wees en dit aan Juten doorspeelde. Niet getraceerd in: Deceulaer, *Inventaris kernarchief*. We laten hierna de integrale Neolatijnse bronvermeldingen achterwege, mede in afwachting van een kritische heruitgave/vertaling, vergezeld van alle bijbehorende documenten. Verwezen wordt slechts naar de betreffende pagina en de agenda-datum met het *incipit* [het woord of de woorden waarmee een tekst aanvangt]. Wel te corrigeren p. 122 tussen 3 en 5 oktober aan te vullen: 4 oktober Afgekort: B. = Breda; r.d. = *reverendissimus dominus*/ eerwaarde heer (= Lindanus).
- 38 Vgl. SAB, Collectie Placidus, inv. nr. 19: Verzoek van Michiel Pigghe aan Parma om gehandhaafd te blijven als raadsheer van de Bredase Rekenkamer, 1581 z.d. [juli/december].
- 39 Zie zijn artikelen: Placidus, 'De religievrede', 'Cornelius Gobbincx' en 'De Haagdijk' en Brekelmans en Pellens, 'In memoriam Pater Placidus', waar zijn verzetsactiviteiten echter onderbelicht blijven. Men realiseren zich dat belangrijke plaatselijke archiefondsen uit deze periode verloren zijn geraakt. Gewezen zij in dit verband op eerdere katholiek-emancipatorische geschiedvorsers en hun nagelaten aantekeningen. De bekende G. Juten († 1944), pastoor te Willemstad, had een geschiedenis van 'Katholiek Breda

- (tot 1635)' willen schrijven; KDC, Collectie Juten, inv. nr. 26 (concept in drie schoolschriften); vgl. SAB, ABB, Collectie Juten. Zie ook SAB, Collectie Van Hal.
- 40 Parallele gevallen zouden kunnen zijn, naast zijn eigen roerige bisschopstad Roermond, de herwonnen steden Weert (graafschap Horn 1579) en Venlo (hertogdom Gelre 1586), waar hij ook langere tijd doortastend optrad.
- 41 Welters, 'Wilhelmus Lindanus', vooral 292-295.
- 42 Precieze tijdsaanduidingen blijven spaarzaam: AGENDA, p. 30 *sub vesperam*; p. 31 *hora quartam pomeridianam*; p. 35 *hora 3*; *post chori officium*; p. 36 7-11 *hora, post vesparam, vespera*; p. 123 *hora*; p. 124 *hora 11*.
- 43 AGENDA, p. 37 - 25 en 27 augustus *processione generali nudis pedibus celebranda in voce penitentiae signum quo pius populus ad imitationem provocaretur; celebravit generalem processionem*. Flambouw voor commissaris-raadsheer Batzon op kosten van de stad; SAB, SR 1581 (2de jaarhelft), f 82 (28 augustus.) *aen Mathys van Ceters, den wasmaker in den Pauw, ter saecken van een flambow gehaelt te synen huysse voer mynheer Batzon om in de processie generael op ten 26en augusti te draghen*, wegende 3½ pondt (à 10 stuiver), totaal 35 stuiver.
- 44 Vgl. AGENDA, p. 31 - 26 juli en p. 32 - 28 juli door kanunniken in veiligheid gebrachte boedelstukken *ut omnia ornamenta ecclesie (...) et sacre imagines et tabelle*; p. 129 - 6 november *corona et ornamentis ecclesiasticis reddendis* bij particulier ondergebracht. Zie Instructie Parma, 219 *Et si scavez quelques choses sacre (...) qui*. Zie ook Bijlage 3, ad (3).
- 45 Zijn verzamelde preken: *De vera religionis catholicae restauratione*; wellicht identiek aan *Dogmaticae conciones, Bredae habitae* (23 stellingen); vgl. Juten en Paquay, 'Bisschop Lindanus', 30 naar Welters, 'Wilhelmus Lindanus', 278 en 302. Blijkens de *Short Title Catalogue Netherlands* [STCN 1540-1800] van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag niet te raadplegen in Nederland. Als manuscript ging het verloren bij een brand in het bisschoppelijk paleis.
- 46 Angenendt, *Heilige und Reliquien*, 242-256.
- 47 Vanaf p. 33 (5 augustus) frequent, namelijk in augustus 14 maal; september 15 maal; oktober 13 maal; november 4 maal.
- 48 AGENDA, p. 33 augustus 3 *Comparuit* diaken Van Dongen; p. 34 augustus. 6 algemene verordening gericht aan foutieve universiteitsstudenten terug te keren, op straffe van verlies van studiebeurs; 124, oktober 13 dochter van vluchteling; 125, 16 respectievelijk 17 oktober drie dochters van Willem Jaspers resp. Leids student Adriaan Nobel; onbekend aan Bots, *Noordbrabantse studenten*.
- 49 Vgl. in het algemeen: Beenakker, *Breda in de eerste storm*, 33-39.
- 50 Onderhandelingen met Bredase kanunniken te Lier in 1581 moeten zich, als die al plaats vonden, daarvoor hebben afgespeeld: ergens tussen februari en juni. AGENDA, p. 31-32, 26/28 juli *Decano et ceteris canonicis (...)*; p. 35 12 augustus *exhibiti sunt domino decano ecclesie B. articuli 13 (...)* debuit; p. 38, 30 augustus *Actum cum decano et canonicis* over geschil met de kapelaans; p. 38, 31 augustus *Dominus decanus et domini canonicus Gerard Vlaminx* incorporatie altaar M.; p. 39, 2 september *Actum post vesperas cum capitulo de cultu divino*; p. 40, 12 september *Vocati fuerunt (...) de consensu canonicorum et sacellorum*; p. 40, 16 september *et cum capitulo actum de officio divino (...)* alle koordienst; p. 41, 25 september *Actum cum domino decano de unionibus beneficiorum*; p. 42, 27 september *Actum cum domino decano de presentis et incorporationibus et unionibus beneficiorum*; p. 123, 11 oktober *et auditus dominus decanus super unionibus olim in eodem sacello (...)*; p. 125, 17 oktober *Et cum capitulo egit r.d. super commissione sua*; p. 126, 20 oktober *Expedite littere prolixae ad decanum super regimine sui capituli (...)*; p. 129, 6 november *Dominus decanus citatus*; p. 130, 12 november *Monitus per litteras (...)*; p. 131, 17 november *Vocatus dominus decanus*.
- 51 SAB, Afd. III, inv. nr. 13: Brief van Lindanus aan gouverneur Haultepenne aangaande overlast door militaire inkwartiering bij kanunniken. Vgl. SAB, ABB-Fonds Antwerpen, inv. nr. 483. Bevel van landvoogd Parma aan de Bredase gouverneur en het stadsbestuur om het kapittel te vrijwaren van militaire lasten, 1585; inv. nr. 433. Brief van stadsbestuur aan bisschop Torrensius over vrijstelling van de geestelijkheid van inkwartiering en militaire belastingen, 1588.
- 52 AGENDA, p. 128, 31 oktober *Sedit r.d. pro tribunali (...) privavit quatuor canonicos ecclesie B. suis canonicatus per sententiam*. Wellicht betreft het de kanunniken p. 130, november 14 *Littere misse ad canonicum Ghinneken quibus ei indicatur sententia contra eum ferenda. Similiter ad dominum Stephanum canonicum*. De uitzetting van kanunnik Steven Gobbinx zal mede samenhangen met het kanonikaat van zijn broer, de pastoor; wel een geval van simonie. P. 126, 23 oktober *si beneficiatis et canonicis privandis*. Vgl. Juten en Paquay, 'Bisschop Lindanus', 43: *Collegium canonicum quatuor residentium (...)*; *collationes beneficiorum instauravimus (...)*. Er bleven geen kapittelnotulen over deze periode bewaard.

- 53 Vooral: Placidus, 'Cornelius Gobbinx', 81-86; Bots, *Noordbrabantse Studenten*, nr. 1698: immatriculatie met 12 jaar, priesterschap met 24 jaar. In de Agenda nooit bij naam genoemd. AGENDA, p. 30, 24 juli *Mandatum est domino pastori B. verbod op begravingen zonder sacramenten*; p. 25 juli *crastino* (zie 24 juli); p. 33, 5 augustus *Mandata ad pastorem B et articuli populo publicandi concept'*; p. 33, 6 aug *Pastor publicavit mandata et articulos (...) transmissos*; p. 34, 8 aug *Pastori B. formula trium articularum fidei (...)*; p. 36, 17 augustus *et similiter scriptum ad dom. pastorem*; p. 38, 31 augustus *Pastor B. declaravit quomodo iura ecclesie B perierint*; p. 40, 16 september *Littere fuerunt date ad dom. pastorem B. de publicando ieiunio (...) revocandis*; p. 41, 20 september *Pastori per litteras (...) vastenplicht*; p. 41, 26 sept *Evocatus dominus pastor et cum eo prolixè actum (...)*; p. 122, 2 oktober *et vocatus dominus L. Moors [= plebaan van Antwerpen?] super concionibus domini pastoris*; p. 123, 10 oktober *Vocatus dom. pastor et actum cum eo de obstetricibus*; p. 11 okt *Mandatum domino pastori ut admoveat clerico qui Leidis*; p. 124 15 oktober / zondag *Missi iterum varii articuli ad dom. pastorem ut eos publicet*; p. 125 19 oktober *Littere expedite ad pastorem B de cultu (...) articulis*; p. 127, 26 oktober *Mandata domino pastori B. super materia duarum concionem (...) demonstranda*; p. 129, 6 november (...) *et dominum pastorem littere expedite. - Auditus a prandio dominus Piggen (...) de pastore B.*; p. 130, 13 november *Littere concepte testamentales dominis (...) pastori*; p. 131, 16 november *Auditus prolixè dominus Verreyken super (...) pastore.*
- 54 AGENDA, p. 127, oktober 28. Eindverslag III, ed. *Taxandria*, p. 44 *Pastori jura sua ecclesiastica (...)*.
- 55 Anders dan Juten, 'Pastoor Gobbinx', en in navolging van Placidus en De Lepper, 'De katholieke kerk' impliceert de maatregel van het stadsbestuur primair het herstel van een traditie; vgl. voor dit lakengeld Paquay, 'Breda, Bredanaars'.
- 56 AGENDA, p. 34, 9 augustus *vicarius pastoris B. afgezet*. Met betrekking tot de opvolger AGENDA, p. 42, 28 september *et actum cum dom. vicario Plaet pro concordia cum pastore*; p. 124, 15 oktober *Dominus Plaet petit veniam sue straf = doceren in zondagsschool*; p. 125, 19 oktober *Dominus Plaet super variis rogatus*; p. 127, 30 oktober *Dominus Adrianus Plaet super variis examinatus*. Dezelfde Plaet komt voor in AAB-Fonds Antwerpen, inv.nr 384 (huwelijksdispensaties vanaf 1588), het gehele werk. Vgl. Juten, 'Pastoor Gobbinx', 16-17, Plaet wordt begiftigd met een kanunnikenprebende in 1588.
- 57 AGENDA, p. 34, 8 augustus *Vocatus Johannes van Esch* [rentmeester van de gemene kapelaans 1561-1577; inmiddels in functie hersteld] *ut tradat registra capellanorum*; p. 38, 29 augustus *Evocavit r.d. Johannem Sundert cum magistris cappellanorum unacum suo libro (...)*. *A prandio (...) comparuit dominus Johannes Sundert cum tribus dominis deputatis capellanorum.*
- 58 AGENDA, p. 35, 14 augustus *Mandatum est (...) magistro choralium*. Vgl. verzoek aan Lindanus in een conflict tussen de kapelaans en de koorheren 1581 november
- 59 AGENDA, p. 42, 27 september *Mandatum est omnibus decanis opificiorum (...)*; p. 124, 14 oktober *Vocatus dominus consul ut convocaret decanos collegiorum et opificiorum (...) de processione generali* [afgekondigd 15 oktober]; p. 128, 3 november *Vocati decani opificiorum pro candelis etc.*; p. 130, 10 november *A prandio audivit decanos opificiorum 4 aut 5 super debiti annuo ecclesie parochialis Bredane*. Vgl. voor deze vier jaarlijkse afdrachten Paquay, 'Koren en altaren', 134.
- 60 SAB, SR 1580, f 136v (maaltijden) ad 22 mei *Grote Sinxten aldoen de deeckens van de ambacht d'offers brochten in de Vierschaer 13 gulden en 2 stuiver*; SAB, SR 1581 (eerste jaarhelft) is niet overgeleverd. In dit verband is nergens sprake van de rederijkerskamers die door Alva waren opgeheven, maar tijdens het protestants intermezzo herleeften. Zie voor de herstelde offergaven in de Grote kerk in de daaropvolgende jaren noot 116.
- 61 AGENDA, p. 31, 26/28 juli *A prandio comparuit vocatus nobilis vir Godefroy Centurion, ordinis Militensis, (...)*. Deze huiscommandeur vervulde tegelijk de functie van commandeur van de balije Henegouwen met andere woorden het regionaal bestuur van de ridderorde.
- 62 Vgl. Van Goor, *Beschryving der Stadt*, 24 en 90. Voor Agenda zie noot 63 en 84.
- 63 AGENDA, p. 39, 5 september *informatio capta ex variorum depositionibus de sacello Sancti Johannis, ordinis Melitensis*. 6 september *Mandatum domino commendatori, ut rescriptionem sacelli Sancti Johannis et ecclesie Oosterhout etcetera exhibeat ad bonorum ecclesie deperditorum recuperationem*; AGENDA, p. 41, 22 september *Generosus dominus commendator iussit rev. domino responderi se non habere registra seu rescriptiones sacelli Sancti Joannis et ecclesie de Oosterhout*; AGENDA, p. 122, 2 oktober *Expedite littere ad dominum commendatorem pro restaurando in sacello Sancti Johannis lampade et de schola dominicali*. Evenals p. 132 postscriptum. Zie voor de problemen rond deze kapel ook noot 66.
- 64 AGENDA, p. 40 non Van der Noot, uit Waalwijk, krijgt bevel tot herintreding. Niet meer teruggekeerd

- was Adriana Persyn, dochter van Oranje's hofchirurg; Commissaris, *Catharinadal*, 46-50, vooral 49-50.
- 65 AGENDA, p. 33, 5 augustus (..) *admonuit dominam priorissam Veteris Monasterii de horis canonicis suis temporibus* (..); p. 35, 13 augustus *de prandio* (..); p. 36, 22 augustus *R.d mandavit*; p. 37, 23 augustus *Dolina priorissa*; p. 41, 22 september *Actum de remediis*; p. 122, 3 oktober *Similiter et domine priorisse*.
- 66 Voor pater Frans de Backer, regulier-augustijn van Grobbendonk zie AGENDA, p. 39, 6 september *Preterea littere misse*; p. 39, 9 september *Vocatus rursum* p. 40, 13 september *Auditi fuerunt*. Vgl. *Monasticon Belge*, 1182. Voor de Antwerpse kanunnik Monsyck, zie AGENDA, p. 39, 9 september *Vocatus rursum* (..) *admonitus*; p. 40, 14 september *Evocatus* (..) *emendationem*, 128, 2 november *Canonicus* (..) *citatus*. Vgl. Van Goor, *Beschrijving stadt*, 90 kapel voor Albanees orthodoxe christenen.
- 67 AGENDA, p. 37, 23 augustus *reconciliavit templum et cimiterium in Merkendael*.
- 68 Een aan hem toegeschreven ingreep in een misfundatie kreeg foutief het jaartal 1578 mee; Nieuwenhuizen, *Jaargetijdenregister*, 22 en 77. Niet alle altaarwijdingen, vermeld in de Agenda, zijn te lokaliseren, laat staan te identificeren, bijv. p. 35, 11 augustus drie altaren. Gezien het tijdstip wellicht *Catharinadal*. Vgl. Juten en Paquay, 'Bisschop Lindanus', 44 (eindverslag III) *Idem et de sacellorum Monasteria duo*.
- 69 AGENDA spreekt consequent maar ten onrechte van *secretarius* dat wilde zeggen de stadssecretaris. Deze Piermans († 1582) was in werkelijkheid griffier van de stedelijke schepenbank van 1568 tot 1578, zoals zijn bewaard gebleven grafzerk in de Grote kerk ook aangeeft; Van Goor, *Beschrijving stadt*, 248.
- 70 AGENDA, p. 33, augustus 4 *Vocati*; p. 33, augustus 5 *Egit*; p. 34, augustus 9 *actum*; p. 37, augustus 28 *Actum*; p. 38, september 1 *Missus*; p. 39, september 4 *moniti*; p. 40, september 12 *vocati*; p. 40, september 13 *vocatus*; 40, september 14 *vocatus*; p. 41, september 18 *magistratus*; p. 41, september 19 *magistratus*; p. 41/2, september 27 *actum scriptis*; p. 42, september 30 *Actum*; p. 124, oktober 13 *evocatus*; p. 124, oktober 14 *vocatus*; p. 124-125, oktober 16 *comparuit / mandatum*; p. 126, oktober 21 *actum*; p. 128, november 3 *Littere*; p. 130, november 13 *pretori, consul, magistratui littere*.
- 71 AGENDA, p. 33, 4 augustus gericht aan stadsbestuur *12 capita remediorum ad restaurationem catholicae religionis facientium*; 9 augustus bij bespreking met stadsbestuur drie agendapunten; p. 35, 12 augustus aan kapitteldeken *articuli 13 ad quos suam ecclesiam reforme et deinceps regere debuit; super articulis dissident; Preterea varii reformationum articuli* (..) *publica*. Gezonden aan regeringscommissarissen *libellus variorum articulorum, missus* (...); p. 41, 18 augustus aan kapitteldeken *ad varios articulos. Littere misse* aan stadsbestuur *super articulis novem eisdem litteris contulis*; 19 aug *ad novem articulos* (..); p. 41, 18 september 9 punten; p. 42, september 27 *Actum scriptis*; met stadsbestuur; p. 125, 19 oktober *Littere expedite* aan pastoor.
- 72 AGENDA, p. 35, 14 augustus *Mandatum est* (..) *magistris eleemosinarum ut computum suum pararent ad feriam sextam proximam* [= vrijdag 18 augustus]. Vgl. voor dorpen p. 129, 8 november *Mandata ad aediles et magistris Sancti Spiritus*; p. 130, 15 november idem van Ginneken.
- 73 AGENDA, p. 35, 14 augustus *Mandatum est magistro ecclesie* voor vrijdag daaropvolgend; p. 122, 3 oktober *Comparuerunt ediles ecclesie parochialium*.
- 74 AGENDA, p. 34, 6 augustus *omnes ludimagistros et magistros officio suspendit per pastoris publicationem donec ab ipso essent examinati et admissi*; p. 34, 9 augustus *Actum cum domino consule de schola et ludimagistris*; p. 35-35, 9 augustus *Evocata quedam inobediens ludimagistra etique mandatum certa sub pena, ut suas scholas claudat, donec et quousque admissa foret*; p. 37, 28 augustus *Actum cum domino consule et secretario Piermans de ludimagistro* (..); p. 40, 13 september *Vocatus iterum dominus consul super ludimagistro* (..); p. 127, 27 oktober *Schola publica post vesperas visitata*. Vgl. Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 20-34. Zie ook Bijlage 3 ad (2).
- 75 AGENDA, p. 129, 5 november *dominus visitavit scholam pro edificando altari in ea ad quotidianum sacrificium*; p. 129, 9 november *In schola* (..) *consecravat altare*. Vgl. SAB, SR 1581, f 25v-27r, 44r, 86r altaren in de 'Grote School' en de Sint-Joostkapel. Er is geen fundatiebrief voor het schoolaltaar overgeleverd.
- 76 AGENDA, p. 122, 2 oktober *Formula scholae dominicalis concepta*; p. 123, 8 oktober *A prandio r. exorsus est catachismum in schola dominicali*; p. 124, 13 oktober *Evocatus dominus consul* (..) *Item super schola dominicali ex filiis alumnorum Sancti Spiritus et opificiorum pueris*; p. 124, 14 oktober *Vocatus dominus consul ut convocaret decanos collegiorum et opificiorum qui hora undecima cum convenissent in domi civica r. eos adiit ibidem actum ut suos suorumque subditorum pueros, discipulos et ministros ad scholam dominicalem mitterent sub pena arbitraria ac deinde de processione generali*; p. 124, 15 oktober *Publicatum est mandatum de schola dominicali et processione generali*; p. 125, 18 oktober / feestdag) *A prandio schola dominicalis crevit usque 200*; p. 127, 28 oktober / feestdag *A prandio docuit catechismum in schola dominicali*; p. 127, 29 oktober 29 *A prandio docuit catechis-*

- mum in schola dominicali.*
- 77 ABB-Fonds Antwerpen, inv.nr 384 (uitgaven) loonuitbetalingen voor Jacob Huybrechts en Alytken Aertsen. In *subsidiione schole dominicalis Bredensis*, die blijkbaar aan de burgemeesters van Breda werden uitgekeerd; aldaar, inkomsten ad 1588 september 26, december 10 en 1589 apr. 6, apr. 22, oktober 17. Te traceren in SR, Inkomsten.
- 78 Hallema, 'Vroedvrouwen', vooral 2660-2664 voor namen en salariëring evenals de richtlijn van landvoogd en aartsbisdom d.d. 1569 mei 27. Op 7 april 1573 legden de vrouwen op het stadhuis in aanwezigheid van de pastoor de eed af met de verplichting iedere zaterdag te rapporteren. Weekrapporten zoals deze bleven niet bewaard.
- 79 AGENDA, p. 34, 9 augustus *Actum cum domino consule (...) de obstetricibus*; p. 37, 28 augustus *Actum cum domino consule et secretario Piermans de obstetricibus (...)*; p. 41, 25 september *Vocatus secretarius Pymans (...) de obstetricibus actum*; p. 123, 10 oktober *Vocatus dominus pastor et actum cum eo de obstetricibus catholicis (...)*. Juten en Paquay, 'Bisschop Lindanus', 44 (eindverslag) *Calvinismo eradicando*. Zie ook Bijlage 3, ad (1).
- 80 AGENDA, p. 33, 4 augustus *Die comparuit vocatus magister Xenodochii et cum eo actum et ei mandatum ut computum exhibat*; p. 39, 4 september *Mandatum per litteras magistro Xenodochii ut cras compareat hora secunda ad computum suum inchoandum*; p. 41, 25 september *Testes varii auditii super Hospitali, den Beyaert vulgariter dicto*; p. 42, 27 september *Actum scriptis cum domino consule de instaurando rursus Hospitali den Beyart, iam dudum clauso et in usum civium non pie converso.*; p. 42, 30 september *Actum iterum cum domino consule de Xenodochio Bredano et Beyardt*; p. 122, 4 oktober *R.d. consecravat altaria tria in Xenodochio [= Gasthuiskapel]*; p. 124, 13 oktober 13 *Evocatus dominus consul super visitatione Geretrophii quod heri R visitaverat* [niet vermeld onder 12 okt!]; p. 125, 15 oktober 16 *Mandatum domino consuli ut intra dies tres iubeat apiriri Hospitali den Beyaert more solito. Comparuit dominus consul cum duobus magistris Xenodochii et domini secretario Pymans quibus exposita fuit per R necessitas restituendi Hospitalis et de reformatione Geretrophii actum ut ad suam revocatur regulam secundum suam fundationem*; p. 127, 26 oktober *Dominus consul responsum retulit super Hospitali (...)*; p. 128, 3 november *Littere expedite ad dominum consulem de (...) Xenodochio*. p. 127 *Misit r.d. commissarios ad Xenodochium qui omnes seniculos (20) et ministros (...) fecerunt*. Vgl. Brekelmans, *Het Bredase gasthuis* en IJsseling, *Graven rond De Beyerd* gaan aan deze problematiek voorbij.
- 81 Verblijf van soldaten in de Gasthuiskerk: SAB, SR boekjaar 1578, f 205r. Pas drie jaar later zouden er weer klokken in Gasthuiskapel hangen; SAB, SR 1584, f 112r en 125v. Zie bijlage 3, ad (4-6).
- 82 SAB, SR 1580, f 118r nieuwe deur in verband met ziekenverpleging. Zie Bijlage 2, art. 1: 1581 oktober 2 Antwoord van het stadsbestuur aan Lindanus over de Beiaard. Vgl. Brekelmans, *Het Bredase gasthuis*, 6 met verwijzing naar een verdwenen stuk afkomstig van de politieke commissarissen. De middeleeuwse leproserie buiten de stad was toen al opgeheven en gesloopt.
- 83 AGENDA, p. 41, 25 september *Vocatus secretarius Pymans pro schola una construenda (...)*.
- 84 Brom en Hensen, *Romeinsche bronnen*, 278 nr. 250: 1583 maart 20 pauselijke breve (naar Rome, Archivio Secreto Vaticano, Segretaria dei Brevi, vol. 72, f 285): *pro schola in qua iuventus doceatur*. In het Henegouwse archief over Ter Brake, dat in 1914 verloren is gegaan, berustte een afschrift; met een begeleidend schrijven van kardinaal Como d.d. 12 mei 1582 aan de bisschop van Roermond; Dervillers, *Inventaire Malte*, 162, nr. 1051. SAB, SR 1581 (2^e deel), f 86v (14 december): *aeu Mercelis Andriaenssen van dat hy ten ontheyt van mynheer den bisscop de gelaese vensteren met riet gestopt heeft in de Gasthuyskercke 7 stuiver*.
- 85 SAB, SR 1586, f 129r-129v verbouwing voor betere verzorging van pestzieken.
- 86 Op basis van Breda, SAB, Collectie Kleijn, inv. nr 94 (afschrift uit het midden van de negentiende eeuw van sedertdien spoorloos origineel) uitgegeven door: Placidus, 'De Haagdijk', 35-36 bijlage 1 1581 oktober 2 oprichtingsakte van de parochie Gasthuseinde. Blijkens AGENDA verzonden op 3 november; Krüger, *Kerkelijke geschiedenis*, III, 206-207, 1 oktober 1581 geeft een waardeloze parafraze.
- 87 AGENDA, p. 128-129. Vgl. Toebak, *Kerkelijk-godsdienschtig leven*, 50.
- 88 AGENDA, p. 32, 1 augustus/feestdag *A prandio visitavit ecclesias quenam novis parochiis erigendis forent apte ut dispiceret*; p. 34, 9 augustus *Actum cum domino consule de parochiis novis*; p. 37, 28 augustus *Actum cum domino consule et secretario P de (...) sacellis in parochiis erigendis*; p. 38, 30 augustus *et de parochia in Merkendaal erigenda ut beneficium contenderent incorporandum*; p. 40, 13 september *Vocatus et tribus ecclesiis parochialibus erigendis*; p. 128, 3 november *Littere expedite ad dominum consulem de tertia parochia et Xenodochio*; p. 129, 7 november *Misse sunt littere separationem ecclesiarum* (stift Thorn). Zie ook tussentijdsverslag I d.d.

- 1581 juli 30 *Lundy commencera* [31 juli] *deux ou trois églises parochiales*.
- 89 AGENDA, p. 42, 30 september *Reverendissimus dominus continuavit causas iuridictas hodie servientes in 14am octobris* [14 oktober]; 14 oktober *Reverendissimus dominus pro tribunali sedens continuavit causas hodie servientes usque ad vigiliam Omnium Sanctorum* [31 oktober]; 31 oktober *Sedit reverendissimus dominus pro tribunali* (...). *Ceteras causas continuavit in diem sabbathi proximum* [4 november]; 4 november *Reverendissimus dominus sedit pro tribunali* (...). *Reliquas causas continuavit in proximum diem iuridicam*; p. 130, 14 november *Hoc die sedit reverendissimus dominus pro tribunali* (...). Met als kernbegrippen: *causas iuridictas* en *sedit pro tribunali*..
- 90 Vgl. ook: Placidus, 'De Haagdijk', 37 [1582] *Qua citatione in valvis ecclesiarum Bredensis* (...).
- 91 AGENDA, p. 126, 24 oktober protestbrief met betrekking tot de kerk van Princenhage; 127, 26 oktober beslaglegging in verband met de kerk van Princenhage; 128, 4 november kerk Hage. Vgl. Sasse van Yssel, *Nieuwe catalogus*, 393-402 nr. 330a: Register van het goederenbezit van kapittel van Den Bosch, het gehele werk. Kerk en tiendblokken in Hage, afkomstig van het stift Thorn, waren geïncorporeerd bij het Bossche domkapittel. Vgl. *Analecta*, p. 236 nr. 3 1581 november 4. Gerechtelijk vonnis door Lindanus tegen Hieronymus van der Noot, aartdiaken van Henegouwen en pastoor van Princenhage.
- 92 BWN VI (1852), 330; *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* 6 (1924), kolom 1264-1269. Met betrekking tot zijn aanwezigheid te Breda: Rogier, *Geschiedenis catholicisme*, 239 (verwezen wordt naar de pocketeditie); Placidus, 'Cornelius Gobbinckx', 86-89; Lepper, 'De katholieke kerk', 169-170. Toebak, *Kerkelijk-godsdienstig leven* blijft helemaal in het vage over zijn optreden. SAB, SR boekjaar 1582, f 208v (maaltijden) ad 13 juli *als myn heeren met myn eer. heer den bisschop van Middelborch opter Stadthuys vergadert waren om met hem te communicieren sekere der stadts saken aldaer gedroncken 2 pot wijn ten bedrage van 30 stuiver*; 24 september *is myn eer. heer den bisschop van Middelborch met synene cappelaen, synen secretaris ende met den rentmeester Johan Turck genoot geweest op der Stadthuys ende is terselver tyt verteert* (...) *soe aen wyn als spysse 46 gulden en 10 stuiver*; f 275r (varia) 1 oktober *van diversche scrijven aen zyn Alteze ende andere heeren ten Hove wesende 52 gulden, heeft de lading van een afscheidsgeschenk*.
- 93 Onder meer in aanwezigheid van de Brabantse kanselier Tsestich / Sextarius, raadsheer Batsoen, de gouverneur, de schout en de stadssecretaris. Zie voor geproclameerde en geprotocolleerde tekst: Van Goor, *Beschryving stadt*, 149-152. Vgl. SAB, Collectie Havermans, inv. nr. 884.
- 94 Vgl. Collectie Placidus, inv. nr. 19: 1582 januari -. Voordracht van het stadsbestuur tot benoeming van Johan Montens, trouw aan het katholieke geloof en goed van faam en zeden, als opvolger van overleden Piermans; blijkbaar niet geaccepteerd.
- 95 Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, III, 489-490 mei 1581 [lees 1582] brief van Willem van Pamale, president van de Geheime Raad, aan Strijen; vertaalde citaten in: Juten, 'Aanteekeningen op Krugers geschiedenis', 283-284; Juten, 'Pastoor Gobbinckx', 18. Juten en Paquay, 'Bisschop Lindanus', 102-105. SAB, Collectie Placidus, inv. nr. 13 (map 2) visitatierapport 1583 juni 15; SAB, Collectie Schaduwwarchieven, inv. nr. 165.
- 96 SAB, Oud Stadsarchief, inv. nr. 2803 (instructie voor de schoolmeester d.d. 30 april 1582); parafrazerend: Nauwelaerts, *De oude Latijnse school*, 22-24.
- 97 Mathias Hovius kan zich van de hele affaire niets herinneren; slechts over drie jaren 1617-1620; Put, 'Dagboek', aldaar ook: 19-33.
- 98 In het algemeen: LThK, 9 (2000) 1282-1295; Lange, *Taufe* 2008. Als doopnaam / roepnaam werd sedertdien min of meer de heiligenaam verplicht in tegenstelling tot het protestants gebruik om oudtestamentische voornamen te geven. Zo ontwikkelde zich het feest van de naamdag. Voorafgaand aan Gobbinckx' registratie staat een telkens aangevulde lijst met persoonsnamen in Latijn en Nederlands. Zie voor diens persoonlijke impressies en verzuchtingen, waaruit steeds geciteerd sinds Kleijn (1867), Aura, *Geschiedkundige bijdragen*, de vele artikelen van pastoor Juten en Placidus, 'De Haagdijk'.
- 99 Jedin, 'Kirchenmatriklen', vooral 483-494. De controle op een katholieke huwelijksluiting, met verplichte aanwezigheid van een priester, stond voorop sinds het decreet *Tametsi* (1563). Pre-tridentijnse, begin zestiende eeuwse, parochieregistraties in de omgeving zijn bekend uit: Mechelen (vanaf 1519), Antwerpen (1527) en Retie (1536). Zie voor overzicht van overgeleverde doop- trouw- en begraafboeken (DTB's) uit West-Brabant Toebak, *Kerkelijk-godsdienstig leven*, 46.
- 100 Geloofsattestaties, afgegeven door pastoor Gobbinckx, ten gunste van zijn parochianen: Placidus, 'Cornelius Gobbinckx', bijlagen II (1581 juli 31), IV (1582 december 9). Latere nog aldaar: bijlagen VI (1591 april 29), VII (1591 oktober 22), X (1605 december 1). SAB, ABB-Fonds Antwerpen, inv. nr. 869:

biechtbrief d.d. december 1589, vermeld in: Caspers, 'De mis', 103 blijkt een gerechtelijk afschrift.

- 101 Tussentijdsverslag IV van Strijen aan Parma ed. *Taxandria*, 23 (1916) 102-105, naar ARAB, Archief Audiëntie, (geen inv.nr bekend), d.d. 1582 mei z.d.; Placidus, 'De Haagdijk', 23-27 en 36-9 bijlage 2: 1582 [mei 1- november 7] oprichting van de parochie Markendaal, verzelfstandigd vanuit Hage. SAB, Oud Stadsarchief Breda, inv. nr. 215 (ingekomen stukken), brief nr. 138 [1582?] bisschop aan stadsbestuur.
- 102 Koninklijke Bibliotheek Brussel, Cartularium van het kapittel van Breda, f 160r nr. 57, 1582, z.d.
- 103 De volgende zittingsdagen worden vermeld: [vóór 1 mei], 28 juni, 28 juli, 4 augustus, 24 augustus, 7 november; Placidus, 'De Haagdijk'.
- 104 AGENDA, p. 38, 31 augustus 1581 *consenserunt in incorporationem beneficii Beate Marie in Merckendael*. Miraeus-Foppens, *Opera Diplomatica*, III, 489-490 Bezwaarschrift (*remonstrantie*) van Lindanus aan Willem van Pamale over een alter aan in Markendaal en oprichting tot parochie, 1581. In het algemeen: Placidus, 'De Haagdijk', 20-27.
- 105 SAB, ABB-Fonds Antwerpen, inv. nr. 384 ad 1589 juli 3 *quia sponsus in templo Bredense et Merckendale proclamari curavit*; juli 8 *dominus Petrus in Merckendaele solemnizarit*; september 19 pastoor van Rijsbergen *ob varias rationes celebravit dictam matromonium in sacello de Merckendale*.
- 106 1582 juni 30 Juten, 'Verordeningen'. De bisschoppelijke goedkeuring kwam af op 20 december 1585.
- 107 Voor gepubliceerd bewijs van afhoring van kerkrekening 1587/89 d.d. 1590 december 31 ten stadhui-ze met andere woorden na de Staatse machtsovername: Placidus, 'Cornelius Gobbinx', 130 noot 52. Vgl. afhoring van SAB, KR boekjaar 1586/87, laatste folio.
- 108 SAB, Oud Stadsarchief Breda, inv. nr. 8 (stadsresoluties), fol. 40. Afkondiging op basis van het plakkaat d.d. Doornik 1583 januari 10 op de kalenderhervorming voor Brabant en Overmaas. Voor welke fase-ring werd gekozen was afhankelijk van de religieus-politieke opstelling; Fruin, *Handboek chronologie* en Strubbe-Voet, *Chronologie* vermelden over Breda niets concreets en geven op: daags na 14 december 1582, waarop meteen Kerstmis (25 december) volgde; dan wel naar Antwerps model van 20 december naar 31 december 1582.
- 109 Fundamenteel: Marinus, *Livinus Torrentius* 1989; belangrijke bronneditie: Delcourt, *Correspondance*, vooral nr. 547, 17 december 1588 bisschop aan landdeken van Breda o.a. over het Nieuwe Klooster. Gewezen zij op stukken in Bredase archieffondsen waarbij de bisschop c.q. vicaris-generaal betrokken was: SAB, Oud Stadsarchief, inv. nr. 216 (ingekomen stukken 1586-1591), brief nr. 227 (Antwerpen 1588 december 17) bisschop aan stadsbestuur: Delcourt, *Correspondance*, 418-419 nr. 548. Aldaar, inv. nr. 8 (raadsbesluiten), f 292r 1589 november 26 Maatregelen tegen oneerbiedig gedrag tegenover het Heilig Sacrament. Vgl. Collectie Placidus, inv.nr. 19, ad 1588 december 6 stadsbestuur aan bisschop (latijn).
- 110 SAB, Archief Grote Kerk, Kerkrekening 1589, f 23r betaling aan timmerman 1 stuiver. Te denken is aan een afbeelding in de Antwerpse schilderschooltraditie.
- 111 LThK, 7 (1998), 1071, *Opfergaben der Gläubigen*. Zie voor de Bredase praktijk rond de stoelgelden Paquay, 'Breda, Bredanaars', 22-24.
- 112 SAB, Archief Kerkvoogdij, inv. nr. .3 [KR boekjaren 1584 en 1585], f 8r-10v en f 15r (aanvulling); inv. nr. 6 [KR 1589], f 17r (fragment). Controle van dit gemeenschapsgeld vond plaats door het stadsbestuur. Op de Bredase kerkrekeningen zullen we te gelegener tijd ingaan.
- 113 De maand januari vervalt voor twee van de vier onderdelen door een afwijkende boekhoudkundige registratie. Die posten moeten hebben gestaan in SAB, KR 1587 maar die is niet overgeleverd.
- 114 Er is sprake van Christoffel (27 september), Cornelis (8 december / 14 september) en Ontcommer (10 februari/ 20 juli), allemaal met minimale bedragen. Mogelijk bedoeld als locatie van een vaste collecte-bus?
- 115 Zie de boekingen op 1584 januari 18, 1585 januari 17 en 1588 januari 18.
- 116 Zie voor deze offergaven, die nog in 1581 plaatsvonden in het Raadhuis (zie noot 60): SAB, KR boek-jaren 1584, 1585 en 1588): 5 gulden 12 stuiver, 3 gulden en 19 stuiver resp. 7 gulden.
- 117 Op deze vorm van lekenparticipatie gaat in Reinberg, 'Liturgy'.
- 118 SAB, KR boekjaar 1546, f 251r eenmalige vermelding! Waarom wordt dit niet vermeld in de andere (bewaardgebleven) concept-kerkrekeningen uit deze jaren?
- 119 SAB, KR boekjaar 1587, f 30v extra uitkering van een half vat bier ad 35 stuiver, bovenop de al in 1586 uitbetaalde 3 gulden. SAB, KR boekjaar 1587 al het collectegeld (*omganck over de borgerye*) gaat

naar deze predikant.

- 120 ABB-Fonds Antwerpen, inv. nr 378: Breda 1589 november 8. Machtiging door de vicaris-generaal voor de Bredase landdeken De Smidt om een deel van de gelden bij de visitatie te behouden. SAB, SR boekjaar 1589, fol. 166 (maaltijden / wijn) 26 oktober aan de *vicarius* halve aam rijnwijn ten bedrage van 26 gulden en 14 stuiver. De aanwezigheid te Breda van de derde bisschop van 's-Hertogenbosch, Clemens Crabeels, slaat slechts op diens doortocht na zijn inwijding te Doornik (1585 januari 6) op weg naar zijn installatie in 's-Hertogenbosch (5 april 1585); SAB, SR boekjaar 1585, f 175r (gelag) 27 maart diens logeeradres ten huize van mr Gerard Ottens, waar twee kruiken = 20 pot wijn ten bedrage van 15 gulden werden aangeboden.
- 121 Zijn aanwezigheid te Breda staat vast dankzij Torrentius' correspondentie (zie Delcourt, *Correspondance*, d.d. november 4, december 8, december 27 en nog in 1590 januari 4, alwaar tekstedities).
- 122 SAB, Archief Begijnhof, inv. nr. 7 herziene statuten 1589, in: Juten, *Cartularium*, 221-222 nr 265 (fragment): *Oblata fuere nobis nuper pro parto circumspecti* (door Van Thienen) *necon vicarii et sigilliferi nostri*; visitatieverslag 1589. Er valt overigens een lacune in de reeks rekeningen van deze gemeente (aldaar, inv.nr 181-261 en 262-272) over periode 1584-1594, zodat we geen nadere informatie hebben.
- 123 Zie voor het achtergehouden Mechelse exemplaar van het ingediende verslag ed. *Analectes* 15 (1875), vooral 398-401 met betrekking tot *Bredanus decanatus*. Voor het overhandigde Vatikaanse exemplaar: Brom en Hensen, *Romeinsche bronnen*, 410-413 nr. 449: *In ultima visitatione* (..) *Hospitale pauperum* respectievelijk *Xenodocium* als *pia loca*. Vgl. verslag uit 1607 in: *Analectes* 9 (1872) 471.
- 124 De nieuwe liturgie werd in 1589 definitief ingevoerd voor het aartsbisdom Mechelen; vgl. in het algemeen Ph. Harnoncourt, *Gesamtkirchliche* (..) *Liturgie*, Freiburg 1974. Naast de klassiekers voor West-Europa Bossy, *Christianity in the West* en voor Vlaanderen: Toussaert, *Le sentiment religieux*, vermeldt Paquay, 'Breda, Bredanaars', 64 noot 34 en recentelijk: Bireley, *The Refreshing*.
- 125 SAB, AAB-Fonds Antwerpen, inv. nr 384, inkomsten in dato: *Intravit reverendissimus dominus vicarius generalis*. Op diens naam volgen acht zaken.
- 126 Caspers, 'De mis van Adrianus', 99-108; Gielis, 'Magie in het oude hertogdom'. Beide auteurs baseren zich op SAB, ABB-Fonds Antwerpen, inv. nr. 869 (tovenarijproces 1589 december / 1590 januari). Zie echter ook berichtgeving in: Delcourt, *Correspondance*, II, 589-590 nr. 662 (1589 december 8), 594-595 nr. 667 (1589 december 27); III, 1-2, nr. 671 (1590 januari 4) en over het Bredase optreden: Paquay, 'Breda, Bredanaars', 63 noot 20. Vgl. bisschoppelijke verordening tegen hekserij, waarzeggerij en duivelsbezwering d.d. Antwerpen 1576 in: Ram, *Synodicon*, 99-100. Voor recente stand van zaken in het onderzoek: Vanysacker, 'Het aandeel', vooral 340-349.